

Imams in Nederland: wie leidt ze op?

Rapport van de Adviescommissie Imamopleidingen

Imams in Nederland: wie leidt ze op?

Rapport van de Adviescommissie Imamopleidingen

december 2003

Inhoud

1. Inleiding
 - 1.1 Instelling commissie en opdracht
 - 1.2 Samenstelling commissie
 - 1.3 Werkwijze van de commissie
2. Overheid en imamopleidingen
 - 2.1 Politieke context van het vraagstuk
 - 2.2 Nader: de verhouding van kerk en staat
 - 2.3 Begripsbepaling: wat is een imam, wat is een imamopleiding?
 - 2.4 Overheid en ambtsopleidingen. Mogelijkheden voor een imamopleiding in Nederland
 - 2.5 Overheid en geestelijke verzorging
3. Islamitische voorgangers in Nederland en hun opleiding: huidige situatie en nieuwe ontwikkelingen
 - 3.1 Moslimorganisaties en hun imams
 - a. TICF en ISN (Turks)
 - b. UMMON (Marokkaans)
 - c. WIM (Surinaams-Pakistaans)
 - d. Milli Görüs Nederland (Turks)
 - e. Stichting Islamitisch Centrum Nederlands (Turks)
 - f. Federatie van Alevitische Gemeenschappen in Nederland (FAGN)
 - g. Overige organisaties
 - h. Op weg naar bundeling van krachten?
 - 3.2 Onderwijsinstellingen en hun aanbod aan islamonderwijs
 - a. IUR (Islamitische Universiteit Rotterdam)
 - b. IUE (Islamitische Universiteit van Europa), gevestigd te Schiedam
 - c. EFA (Educatieve Faculteit Amsterdam) in samenspraak met Stichting voor Islam Studies
 - d. VU (Vrije Universiteit Amsterdam) in samenspraak met de Stichting voor Islam Studies en Milli Görüs Nederland
 - e. UU (Universiteit Utrecht) in samenspraak met de SIHO (Stichting Islamitisch Hoger Onderwijs)
 - 3.3 Analyse
 - a. Ambtsopleiding of islamonderwijs?
 - b. Nieuw of traditioneel leiderschap?
 - c. Verscheidenheid
 - d. Competenties van imams
 - e. Toekomstige werkkring
4. Conclusie

Bijlagen

- 1 Opdracht Adviescommissie Imamopleidingen
- 2 Organisaties en instellingen waarmee de adviescommissie overlegd heeft
- 3 Aanwijzingsprocedure van een universiteit of hogeschool en stappenplan
- 4 Literatuur
- 5 Afkortingen

1. Inleiding

1.1 Instelling commissie en opdracht

Op 29 januari 2002 hebben de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCenW) en de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid (BZK) een commissie ingesteld met het verzoek een advies uit te brengen dat betrekking zou hebben op twee onderdelen:

- a. een beschrijving van de geschiedenis en de huidige situatie inzake aanwijzing van een instelling voor wetenschappelijk onderwijs ("erkenning") en inzake het verlenen van financiële bijdragen aan het bevoegd gezag van een aangewezen instelling waardoor de ambtsopleiding wordt verzorgd, en
- b. de criteria voor de vaststelling van de rechtspersoon, op grond waarvan een eventueel aanvragende instantie voor een bijdrage voor haar imamopleiding beoordeeld kan worden (b.v. bepaling van een representatieve organisatie op geestelijke grondslag).

De opdracht aan de adviescommissie is opgenomen in bijlage 1.

1.2 Samenstelling commissie

De adviescommissie is als volgt samengesteld:

Dr. N. Landman (Universiteit Utrecht), prof.dr. J.R.T.M. Peters (Katholieke Universiteit Nijmegen), prof.dr. W. Stokhof (Universiteit Leiden) en prof.mr. J. de Ruiters (emeritus Universiteit Utrecht). Laatstgenoemde is op verzoek van BZK en OCenW als voorzitter opgetreden.

Als secretarissen zijn aan de commissie toegevoegd mw. drs. E.A. Kaya (Ministerie van Justitie; tot 22 juli 2002: Ministerie Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties) en mw. drs. N. van der Velde-van der Noordt (Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen).

De commissie heeft 16 maal vergaderd, in de periode januari 2002 tot en met juli 2003. Op 30 juli 2002 heeft de commissie een voortgangsbrief gestuurd naar de ministers van Justitie en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Het advies is vastgesteld op 30 juli 2003.

1.3 Werkwijze van de commissie

De commissie was van de aanvang af van oordeel dat het voor een realistische en bruikbare beantwoording van de vragen noodzakelijk was zich te verdiepen in de achterliggende politieke en maatschappelijke vragen en daarbij met name een onderzoek te doen naar datgene wat er inzake de ambtsopleiding aan wensen leeft onder de islamitische religieuze groeperingen (de vraagzijde) en welke plannen er bestaan om aan die wensen tegemoet te komen (de aanbodzijde). Het vraagstuk van ambtsopleidingen is daartoe evenwel zeker niet beperkt. Met name verdienen ook de Hindoe-groeperingen aandacht.

Behalve door onderlinge beraadslagingen en bestudering van de literatuur heeft de commissie zich georiënteerd door een aantal gesprekken met vertegenwoordigers van diverse religieuze richtingen en van universiteiten en hogescholen die op het terrein van ambtsopleidingen plannen hebben. Van die gesprekken zal hieronder verslag worden gedaan.

2. Overheid en imamopleidingen

2.1 Politieke context van het vraagstuk

Het behoeft geen betoog dat integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving voor alle betrokkenen van groot belang is. De Nederlandse regering heeft dan ook reeds een aantal jaren geleden een beleid ingezet, dat langs verschillende wegen op de bevordering van deze integratie is gericht.

De doelstelling van het minderhedenbeleid van het rijk is bij zijn aanvang in 1983 gedefinieerd als ‘de totstandkoming van een samenleving, waarin leden van minderheden ieder afzonderlijk en als groep een gelijkwaardige plaats en volwaardige ontplooiingskansen hebben’. Daarmee is aangegeven dat integratiebeleid geen eendimensionaal toerustings- of assimilatiebeleid inhoudt, maar zich enerzijds op de individuele nieuwkomer (en diens nazaten) richt en anderzijds op de ontvangende samenleving. De doelstelling is uitgewerkt in drie subdoelstellingen: (1) het verminderen van sociale en economische achterstand, (2) een volwaardige en gelijkwaardige deelname aan de samenleving, en (3) het bestrijden van ongelijke behandeling.

Het integratiebeleid wil volwaardig en gedeeld burgerschap bij minderheden en autochtonen bevorderen door middel van een samenhangende strategie die is gericht op het stimuleren van de *toerusting* van minderheden, het versterken van de *toenadering* tussen minderheden en autochtonen en het vergroten van de *toegankelijkheid* van de instellingen en voorzieningen van de samenleving. Om optimaal gebruik te kunnen maken van de vrijheden en de rechten die het burgerschap met zich meebrengt dienen de maatschappelijke instellingen en voorzieningen voor ieder in gelijke mate toegankelijk te zijn en zodanig te zijn ingericht dat ze bijdragen aan de realisering van integratie. Aspecten als toerusting tot zelfredzaamheid, gemeenschappelijk gedragen waarden en normen, tegengaan van segregatie, en gedeeld burgerschap vormen kernpunten van het actuele integratiebeleid.

Integratie van bevolkingsgroepen in de samenleving heeft een landelijke beleidscomponent, en een lokale. Het rijk formuleert de hoofdlijnen van het integratiebeleid, door middel van wetgeving en de rijksbegroting. Dit neemt niet weg dat gemeenten in belangrijke mate autonoom zijn en zelf een beleidsverantwoordelijkheid hebben over de inrichting van de lokale samenleving. Integratiebeleid speelt zich ook in hoge mate af op lokaal niveau, in het dagelijks contact tussen burgers, op school, in de werkkring, in de woonbuurt. De realisatie van sociale cohesie en volwaardig burgerschap moeten in belangrijke mate op lokaal niveau worden geconcretiseerd.

Hierbij gaat het om versterking van de sociale cohesie op stads- en wijkniveau met gemeenschappelijk gedeelde loyaliteit aan de stad met respect voor diversiteit aan achtergronden, opvattingen, leefstijlen en gebruiken.

De rol van godsdienst en levensbeschouwing moet daarbij niet worden onderschat en bij herhaling hebben bewindslieden en kamerleden dan ook de laatste jaren blijk gegeven van hun belangstelling voor de totstandkoming van ambtsopleidingen ten behoeve van allochtone godsdienstige gemeenschappen, zoals die van de moslims en de Hindoes.

De minister van Binnenlandse Zaken heeft naar aanleiding van een motie op 26 februari 1998 een brief aan de Tweede Kamer gestuurd, getiteld *Integratiebeleid betreffende etnische minderheden in relatie tot hun geestelijke bedienaren*¹. De minister verklaart uitdrukkelijk: “Het kabinet is er een groot voorstander van dat in Nederland toereikende voorzieningen voor een imamopleiding voorhanden zijn” en beschrijft de wettelijke mogelijkheden van de overheid om op het niveau van het voortgezet en het wetenschappelijk onderwijs imamopleidingen van overheidswege te bekostigen.

¹ Kamerstuk 25 919 nrs. 1-2.

In de omvangrijke brief aan de Tweede Kamer *Integratiebeleid 1999-2002* van de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid² van 10 december 1999 wordt duidelijk de betekenis van godsdienst en levensovertuiging voor het integratiebeleid beschreven. Godsdienst en levensovertuiging bepalen in hoge mate de wijze waarop nieuwe landgenoten en autochtonen elkaar als burgers waarderen en waarin zij tezamen een democratische samenleving willen vormen. Daarnaast wordt echter gesignaleerd dat juist opvattingen van levensbeschouwelijke aard een belemmering voor de integratie kunnen vormen. Een krachtig overheidsbeleid wordt uit deze gezichtspunten echter niet gedestilleerd. Integendeel: op grond van de in Grondwet en diverse verdragen vervatte vrijheidsrechten stelt de minister vast dat de overheden grote terughoudendheid moeten betrachten in aangelegenheden van godsdienst en levensbeschouwing.

Tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen in de Eerste Kamer in 2001 brak mevrouw v.d. Broek-Laman Trip (VVD) een lans voor “het opzetten van imamopleidingen in Nederland”. Vraagstelster vreesde dat, doordat imams uit het buitenland naar ons land worden gehaald, ook de vervlechting van kerk en staat ons land binnenkomt, terwijl er in Nederland een scheiding van kerk en staat is. De minister-president was van oordeel dat er veel voor te zeggen is dat geestelijken voldoende vertrouwd moeten zijn met de taal, de cultuur en de inrichting van onze samenleving, en bij voorkeur hier moeten kunnen worden opgeleid. Hij voegde daaraan toe dat imams uit landen die geen scheiding van kerk en staat kennen zich aan de hier geldende normen dienen te houden. Maar: “Juist vanwege de scheiding van kerk en staat is het niet aan de Nederlandse overheid om de oprichting van imamopleidingen in Nederland zelf ter hand te nemen of af te dwingen. Wij kunnen echter wel in hoge mate stimulerend en faciliterend optreden.”³ Tevens kondigde de minister-president de adviesaanvraag aan deze commissie aan.

Ook zijn meermalen Kamervragen gesteld over een mogelijke imamopleiding in Nederland en het belang ervan, dit vaak naar aanleiding van de oprichting van de Islamitische Universiteit Rotterdam (Groen Links 1997, 1998 en 2000, CDA 2000). Met name bleek daaruit interesse in de huidige financiering en de mogelijkheid tot aanwijzing van een instelling door de overheid.

2.2 Nader: de verhouding van kerk en staat

Er zijn verschillende godsdienstige en culturele stromingen in Nederland. In de negentiende eeuw behoorde vrijwel iedereen in Nederland tot een kerkelijke gezindte. Bij aanvang van de eenentwintigste eeuw noemt veertig procent zich niet kerkelijk. Door immigratie en later ook geboorte is in de afgelopen vier decennia het aantal moslims en Hindoes toegenomen: naar schatting zijn er circa 860.000 moslims (vierenhalf procent van de totale bevolking) en ruim 80.000 Hindoes in Nederland.

Het verblijf van etnische minderheden met een niet-christelijke achtergrond in een van oudsher christelijke samenleving dwingt hen, en hun organisaties, na te denken over de betekenis van het geloof in een andere context dan het land van herkomst. Bijvoorbeeld over de betekenis van de islam of het hindoeïsme in het leven van etnische minderheidsgroepen in een niet-islamitisch c.q. niet hindoeïstisch land, over de mogelijkheden voor de stichting van scholen, moskeeën en tempels, en over de benoeming van imams en pandits. En niet in de laatste plaats over de functie-uitoefening en opleiding van geestelijke bedienaren die tot op heden vaak geworven worden in het land van herkomst.

Wij wijzen nog eens op de onder 2.1 reeds aangehaalde brief van de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid van 10 december 1999. De commissie onderschrijft dat het overheidsbeleid, en in het bijzonder het integratiebeleid, zeer consequent en meer dan voorheen rekening moet houden met invloeden van levensbeschouwelijke aard in Nederland. Gelijkwaardigheid en wederzijds respect zijn hierin sleutelbegrippen. Religieuze en culturele factoren kunnen een rol spelen als bindmiddel in de

² Kamerstuk 26 333 nr. 13.

³ Handelingen Eerste Kamer 2001-2002, p. 8 en 40

multiculturele samenleving. Een actief lidmaatschap van een levensbeschouwelijke gemeenschap kan een effectieve steun betekenen om zich van een goede plaats in de samenleving te verzekeren. Vanuit welk waardensysteem burgers hun leven betekenis geven is hun zaak, zolang zij handelen en toetsen aan de algemeen geldende normen. Vaak geeft dat helemaal geen problemen. Vele religieuze en culturele gebruiken van etnische minderheden leveren weinig of geen conflict op in onze samenleving, zoals het vieren van religieuze feestdagen en “rites de passages” (denk aan tradities omtrent geboorten, huwelijken en begrafenissen). Andere gewoonten, zoals ritueel slachten, kunnen botsen met de normen van sommigen, maar hoeven niet haaks te staan op fundamentele waarden. Voor zulke gevallen kan het mogelijk zijn (of zelfs geboden zijn, namelijk als anders strijd met de vrijheidsrechten van de betrokkenen zou ontstaan) om af te wijken van de Nederlandse standaard. Echter, in het geval dat religieuze en culturele mores in strijd zijn met de in verdrag en grondwet neergelegde grondrechten, dan zullen deze prevaleren.

De discussie over religie en de positie van moslims in Nederland is niet los te zien van internationale en Europese ontwikkelingen die zich voordoen wanneer men spreekt over integratie- en immigratiebeleid. Zo kent men in andere landen in West-Europa dezelfde vraagstukken over de rol van religie in een seculiere samenleving en een democratische rechtstaat. Die vraagstukken betreffen onder andere de hoofddoekjeskwesities, de emancipatie van moslims en de opvattingen van radicale imams.

In Nederland is de houding van de overheid ten aanzien van godsdienst en levensovertuiging gegrond op de scheiding tussen kerk en staat. De overheid heeft ten aanzien van de achtergronden en uitgangspunten van religie of levensbeschouwing geen mening. De overheid kan alleen reageren op praktische gevolgen, dus op die visies gestoelde handelingen die strijdig zijn met de hier geldende regels.

Het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat impliceert voor de staat vier zaken, namelijk dat de staat:

- a. de zelfstandigheid van richtingen respecteert en zich dient te onthouden van elke bemoeienis met de belijdenis of inhoud van de godsdienst of levensovertuiging;
- b. geen bemoeienis heeft met de interne organisatie van de richting; daartoe behoort de opleiding en aanstelling van geestelijke bedienaren;
- c. op grond van artikel 1 van de Grondwet alle kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag op gelijke voet dient te behandelen;
- d. geen partij mag kiezen voor één bepaalde richting.

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de regering erkent dat godsdienst en levensbeschouwing niet alleen belang hebben voor het individueel welbevinden, maar ook voor het maatschappelijk functioneren. Het integratiebeleid is gericht op de totstandkoming van een samenleving waarin iedereen zijn volwaardig burgerschap kan uitoefenen. Allerlei maatschappelijke voorzieningen, instellingen en organisaties worden op hun verantwoordelijkheid aangesproken om te werken aan kansen voor alle maatschappelijke groeperingen. Dat geldt ook voor levensbeschouwelijke instituties, aangezien zij zich bezig houden met zingevingsvraagstukken. Geestelijke bedienaren van levensbeschouwelijke instituties van etnische minderheden kunnen een belangrijke rol spelen in het integratieproces. Om die reden is in 2002 de inburgeringsverplichting voor geestelijke bedienaren in werking getreden.

De voorgangers met hun gezag binnen de religieuze gemeenschappen hebben dus een belangrijke verantwoordelijkheid. Het is - anders dan van uit het buitenland aangetrokken imams kan worden verwacht - van grote betekenis dat zij zich in hun boodschap kunnen oriënteren op de in Nederland geldende waarden. Vandaar dat de regering groot belang hecht aan het totstandkomen van één of meer imamopleidingen, die goed passen binnen de Nederlandse samenleving.

Bij het nastreven van dit doel moet evenwel tevens worden vastgesteld dat de mogelijkheden voor de overheid om die totstandkoming actief te bevorderen gering zijn.

Allereerst hangt de realisatie af van de vraag die naar dergelijke opleidingen bestaat. In de Nederlandse traditie zou niets logischer zijn dan dat - ons nu even beperkend tot de grootste groep - de

behoefte aan opleidingen zou worden geformuleerd binnen de moslimgemeenschap, dat fondsen bijeen zouden worden gebracht teneinde op termijn te kunnen voldoen aan de in Nederland geldende kwaliteitsvoorschriften die bekostiging mogelijk maken. Om tal van redenen, in dit rapport nader uiteengezet, is de belangstelling van moslimzijde voor op Nederlandse leest geschoeide en binnen de Nederlandse wetgeving passende imamopleidingen tot nu toe erg klein.

Wat kan de overheid dan nog doen? Voorop zij gesteld dat als vanzelfsprekend uitgangspunt moet gelden dat elke activiteit op het Nederlandse grondgebied zich moet bewegen binnen de grenzen van de Nederlandse wetgeving en - meer in het algemeen - de beginselen van de rechtsstaat. Die uitspraak geldt uiteraard voor alle religieuze (onderwijs)activiteiten, ook die gestoeld zijn op vanouds zich in Nederland bevindende geloofsgemeenschappen. Optreden indien daaraan niet wordt voldaan is een elementaire overheidstaak.

Zoals reeds eerder aangegeven is overheidsbemoediging met betrekking tot opleidingen voor een geestelijk ambt beperkt door enige pijlers van de Nederlandse samenleving die als grondrechten in verdragen en in de Grondwet zijn neergelegd en die - wij moeten dat steeds blijven bedenken - in het verleden de emancipatie van grote achtergestelde bevolkingsgroepen hebben mogelijk gemaakt of bevorderd.

Wij wijzen allereerst op de *vrijheid van godsdienst*, volgens de formulering van artikel 6 van de Grondwet: "Ieder heeft het recht zijn godsdienst over levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet". Dit sluit al meteen de mogelijkheid uit dat de overheid - preventief of repressief - ook maar enige invloed op de inhoud van een geloofsleer zou kunnen uitoefenen.

De vrijheid van godsdienst wordt voorzover het godsdienstige uitingen betreft ondersteund door de *vrijheid van meningsuiting*. Voorafgaand verlot (van de overheid) tot het uiten van meningen of gevoelens wordt uitdrukkelijk in artikel 7 van de Grondwet uitgesloten. De verwijzing naar "ieders verantwoordelijkheid volgens de wet" heeft hier wat meer realiteitsgehalte (smaad, belediging, aanzetten tot haat, discriminatie) maar, om een enkel voorbeeld te noemen, het bestrijden van godsdienstige gevoelens of denkbeelden van anderen of het in woord of geschrift voorstaan van een andere maatschappelijke ordening dan de thans aanwezige is op zichzelf niet onder enige strafbepaling te vatten.

En dan is er de in artikel 23 van de Grondwet geregelde *vrijheid van onderwijs*. Het geven van onderwijs is vrij. Dat betekent dat een ieder, natuurlijk of rechtspersoon, een opleiding, bijvoorbeeld die tot imam, kan beginnen, zonder dat de overheid daarin enige zeggenschap heeft zolang maar niet een beroep op overheidssubsidiëring wordt gedaan. Dat is nu ook al praktijk; verschillende moskeeën zijn reeds met opleidingen gestart.

De voorlopige conclusie moet dan ook zijn dat zolang de belangstelling van moslimzijde voor een imamopleiding in het hoger onderwijs en de subsidiëring daarvan geen gestalte heeft gekregen, de overheid weinig kan doen. Zij kan zeker niet zo'n opleiding opzetten of de structuren daarvan vaststellen. Wel kan zij een opgekomen initiatief faciliteren en zo het ontstaan van initiatieven stimuleren.

2.3. Begripsbepaling: wat is een imam, wat is een imamopleiding?

In de politieke en maatschappelijke discussie die de afgelopen jaren zijn gevoerd onder het kopje "imamopleiding" wordt vaak een diffuus geheel van functies en daaraan gekoppelde sociaal-religieuze opleidingsbehoeften gesignaleerd. Er is gepleit voor het inzetten van imams als geestelijk verzorger in ziekenhuizen, maar ook als straathoekwerker voor ontspoorde allochtone jongeren. Bovendien is in meer algemene zin gepleit voor "religieus geschoold moslimkader". Aan zulke pleidooien worden vervolgens opleidingsbehoeften gekoppeld. Het gevolg van verbreding van de discussie is dat achter het begrip "imamopleiding" een veelheid aan wensen en behoeften schuilgaat (Wagtendonk 1995, Çörüz 1997, Den Exter & Strijp 1998).

Zonder te willen treden in de discussie in welke mate een verbreding van het takenpakket van de imam wenselijk is, vinden wij het van belang uit te gaan van de structurele taken die een imam traditioneel vervult in islamitische gemeenschappen in de landen van herkomst en in Nederland. Deze kunnen als volgt worden samengevat: de imam leidt de dagelijkse gebeden in een moskee, houdt op vrijdag een preek, geeft religieus onderwijs, voert rituelen uit bij geboorte, huwelijk en overlijden, en beantwoordt religieuze en morele vragen van gelovigen (vgl. Shadid en Van Koningsveld 1999).

Op grond van deze functies kan worden geconcludeerd dat de imam een *geestelijk ambt* bekleedt. Anders dan de priester in de katholieke kerk heeft de imam geen bijzondere religieuze status die door een wijding wordt verkregen. De bovengenoemde kerntaken van de imam kunnen worden uitgeoefend door een willekeurige gelovige, voor zover deze de relevante teksten en rituelen kent. In de praktijk is het in kleinere moslimgemeenschappen die geen vaste imam hebben gebruikelijk dat een van de aanwezige gelovigen de taak van "voorganger in het gebed" vervult. Ook het religieuze onderwijs aan de jeugd wordt niet zelden verzorgd door één of meer vrijwilligers die geen imam zijn. Grotere moskeeorganisaties hebben echter in de regel iemand in dienst die formeel als "imam en prediker" (Arabisch *Imâm – khatîb*, Turks *imam-hatip*) is aangesteld. Deze wordt door een geloofsgemeenschap erkend als religieus gezagsdrager, en wordt geacht leiding te geven in religieuze bijeenkomsten en voldoende kennis van de religieuze traditie te hebben om de gelovigen daarover voor te lichten.

In ons rapport bedoelen wij daarom met het begrip "imam" iemand die binnen een geloofsgemeenschap deze structurele taken vervult en door die gemeenschap erkend is als religieus gezagsdrager. Met deze definitie doen wij geen uitspraak over de vaardigheden waarover een dergelijke functionaris dient te beschikken. Dit hangt af van de eisen die de geloofsgemeenschap aan hem stelt.

Deze focus op kerntaken en kernfuncties van de imam sluit niet uit dat de imamfunctie in de Europese context een nieuwe dimensie krijgt. In het bijzonder valt hierbij te denken aan functies in de geestelijke verzorging, naar analogie van de aalmoezenier, de gevangenispredikant en de ziekenhuispastor. Deze geestelijke verzorgers bieden vanuit een levensbeschouwelijk perspectief verzorging aan mensen die in een zorginstelling of een penitentiaire instelling zijn opgenomen, en aan leden van de krijgsmacht. Geestelijke verzorging vanuit katholiek, protestants-christelijk, joods, en humanistisch perspectief is reeds geruime tijd ingeburgerd. In sommige West-Europese landen, in het bijzonder Groot-Brittannië, is ook de "ziekenhuisimam" een reeds lang bekend verschijnsel, ook in ons land is het in opkomst (Buis e.a. 1999, Kloosterboer & Yilmaz 1997). Deze functie van geestelijk verzorger kan worden gecombineerd met een aanstelling als imam in een moskee, maar kan ook los daarvan worden uitgeoefend.

Omdat we de functie van imam opvatten als een geestelijk ambt, maken we in dit rapport onderscheid tussen de "imamopleiding" en het overige onderwijsaanbod m.b.t. de islam.

Onder "imamopleiding" verstaan we een ambtsopleiding, die personen primair voorbereidt op het functioneren als imam en prediker in een moskeegemeenschap, of als islamitisch geestelijk verzorger. Bij ambtsopleidingen heeft de overheid geen bemoeienis met de inhoud van het onderwijs of het competentieprofiel dat met het onderwijs wordt nagestreefd.

Bij "overig onderwijsaanbod" kan enerzijds worden gedacht aan cursussen en cursusprogramma's in het hbo en wo waarin de islam wordt bestudeerd, en anderzijds aan cursusaanbod dat beoogt elders opgeleide imams vertrouwd te maken met de Nederlandse samenleving. De bemoeienis van de overheid bij dit type onderwijsaanbod is vergelijkbaar met overig onderwijs in het hbo en wo.

2.4 Overheid en ambtsopleidingen. Mogelijkheden voor een imamopleiding in Nederland

Als een kerkgenootschap of genootschap op levensbeschouwelijke grondslag een ambtsopleiding in het hoger onderwijs wil starten, bestaan hiervoor meerdere mogelijkheden. Deze mogelijkheden zijn voor iedereen gelijk, en gelden dus ook voor islamitische organisaties die willen overgaan tot het opleiden van imams in Nederland.

Organisaties kunnen een hoger onderwijs opleiding aanbieden buiten het wettelijk kader, zonder erkende titulatuur en studiefinanciering, en zonder overheidsbekostiging. Dergelijke initiatieven zijn er ook op dit moment: zo is in 1997 de Islamitische Universiteit Rotterdam opgericht en in 2001 de Islamitische Universiteit van Europa, te Schiedam.

Daarnaast kunnen binnen het huidige wettelijke kader opleidingen worden gestart in het hoger onderwijs, al dan niet bekostigd. Hiervoor bestaan er meerdere mogelijkheden:

1. Aansluiten bij bestaande opleidingen *procedure*

Het toevoegen van extra onderdelen aan een bestaande opleiding is een snelle manier om onderwijs te realiseren. Hiervoor kan gebruik gemaakt worden van de vrije ruimte van een opleiding of een afstudeerrichting.

Aan een universiteit kan ook een bijzondere leerstoel worden ingesteld. Zo'n leerstoel dient door de organisatie zelf te worden bekostigd en de universiteit is verantwoordelijk voor de kwaliteit van het initiële onderwijs en onderzoek.

voorbeeld

Bij de Universiteit van Amsterdam heeft M. Arkoun, een Algerijnse hoogleraar, enkele jaren een bijzondere leerstoel 'geschiedenis van de islam' bekleed.

2. Duplex-orde (alleen universitair) *procedure*

Het algemene deel van de ambtsopleiding wordt verzorgd door een openbare faculteit der godgeleerdheid, en de specifieke ambtsopleiding wordt gevolgd bij een instituut van de levensbeschouwelijke organisatie. De wetenschappelijke kwaliteit is gewaarborgd omdat die onder de reguliere kwaliteitszorg valt. De organisatie hoeft bij deze vorm zelf weinig kosten te maken voor de infrastructuur. De afgestudeerden mogen de wettelijk beschermde titulatuur voeren.

Bekostiging door de overheid van het levensbeschouwelijke deel van een ambtsopleiding kan slechts bij wet worden geregeld.

voorbeelden

Er zijn duplex-orde opleidingen aan de universiteiten van Leiden en Utrecht:

- Universiteit Leiden

Bij de faculteit der Godgeleerdheid zijn kerkelijke opleidingen gevestigd van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Remonstrantse Broederschap. Deze staan onder verantwoordelijkheid van de genoemde kerkgenootschappen. Zij bieden, in een programma van twee jaar, de vorming tot hervormd of remonstrants predikant. Studenten die predikant willen worden volgen eerst de opleiding godgeleerdheid van de faculteit (Master) en daarna een kerkelijke opleiding.

- Universiteit Utrecht

Bij de Faculteit Godgeleerdheid zijn de volgende kerkelijke opleidingen gevestigd: vanwege de Nederlands Hervormde Kerk, de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, de Unie van Baptistengemeenten in Nederland, de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk.

Wie bijvoorbeeld predikant wil worden in één van de Samen op Weg-kerken, moet na of naast een doctoraalstudie (straks Master) klassieke Godgeleerdheid een kerkelijke opleiding (KO) volgen vanwege de Nederlands Hervormde Kerk.

3. Aanwijzing procedure

Wanneer een levensbeschouwelijke organisatie een universiteit of hogeschool opricht kan deze een aanvraag indienen bij de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen voor aanwijzing krachtens de WHW (Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek). Na aanwijzing hebben studenten recht op studiefinanciering volgens de in de Wet studiefinanciering gestelde voorwaarden, en de in de WHW geregelde titulatuur.

Voor aanwijzing moet een procedure doorlopen worden waaruit moet blijken dat de instelling over onderwijs van voldoende kwaliteit beschikt, en in geval van universiteiten ook over onderzoek van voldoende kwaliteit, en dat er wordt voldaan aan alle WHW-voorschriften voor o.a. kwaliteitszorg en registratie (zie bijlage 3). Ook moet uit de stukken blijken dat de instelling een rechtspersoon met volledige rechtsbevoegdheid is.

Als een bijzondere (aangewezen) instelling voor bekostiging in aanmerking wil komen is hiervoor wetswijziging vereist. De bekostigde instellingen zijn immers alle genoemd in de bijlage van de WHW. Voor bekostigde (bijzondere) instellingen geldt de gehele WHW als bekostigingsvoorwaarde. Een rijksbijdrage wordt verstrekt aan de rechtspersoon waar de instelling vanuit gaat, niet aan de instelling of opleiding. Dit kan bijvoorbeeld een kerkgenootschap zijn, of een genootschap op levensbeschouwelijke grondslag.

voorbeelden

Aangewezen instellingen met ambtsopleidingen bestaan op wo- en hbo-niveau.

Op wo-niveau van de rooms-katholieke kerk, de (christelijk) gereformeerde ambtsopleidingen in Kampen en Apeldoorn en de opleiding tot humanistisch raadspersoon aan de Universiteit voor Humanistiek, en als kerkelijke kweekscholen en seminaria tot opleiding van leraren van een kerkgenootschap of tot een ambtsopleiding⁴.

Op hbo-niveau zijn er ca. 8 aangewezen instellingen met opleidingen voor bijvoorbeeld pastoraal of diaconaal werker, pastor of zendeling⁵. Voorbeelden zijn de Azusa Theologische Hogeschool (het opleidingsinstituut van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeente), de Stichting Reformatorische Leergangen en de Theologische Hogeschool vanwege de Gereformeerde Bond 'Johannes Calvijn'.

actuele ontwikkeling aanwijzingsprocedure

Op korte termijn verandert de aanwijzingsprocedure.

Tot nu toe verzocht de minister de Inspectie van het Onderwijs om een advies om tot een oordeel te komen over de kwaliteit van onderwijs (en aan universiteiten tevens over het onderzoek). Met de wijziging van de wet ingevolge de invoering van accreditatie is het beoordelen van de kwaliteit van het hoger onderwijs bij de Nederlandse Accreditatie Organisatie (NAO) belegd. Daarom zal over de kwaliteit van onderwijs en onderzoek advies aan de NAO worden gevraagd en blijft de inspectie de instantie die nagaat of de aan te wijzen instelling voldoet aan alle in de wet gestelde vereisten. Binnenkort zal de staatssecretaris van OCenW een beleidsregel vaststellen die duidelijk maakt hoe de nieuwe procedure precies verloopt.

4. Groeimodellen

Er zijn ook andere vormen denkbaar om een opleiding te starten, en later door te groeien naar het aanbieden van een volledige opleiding op hbo- of wo-niveau.

⁴ *Wet op het Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek*. Gehandhaafde bepalingen oude wetgeving: artikel XIII en artikel XIV van de Wet op het wetenschappelijk onderwijs over de rijksbijdrage aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag (Stb. 1975, 729), zoals laatstelijk gewijzigd bij de Wet van 16 december 1993 (Stb. 650).

⁵ Uit de naamgeving van de opleidingen in het Centraal Register Opleidingen Hoger Onderwijs (CROHO) is niet altijd af te leiden of het gaat om de studie van een onderwerp en/of de opleiding tot pastoraal werker of diaconaal werker etc.

Een voorbeeld hiervan is de Universiteit voor Humanistiek. Deze is in 1962 voortgekomen uit een opleiding voor geestelijk raadsliden in de strijdkrachten. In 1964 is het Humanistisch Opleidings Instituut (HOI) opgericht als een werkstichting van het Humanistisch Verbond. Het HOI verzorgde een tweejarige opleiding waarvan het diploma door Defensie en Justitie werd erkend zodat afgestudeerden als geestelijke raadsliden in de krijgsmacht en in gevangenen konden worden aangesteld. Vanaf 1967 was deze opleiding aangewezen en gaf een tweedegraads bevoegdheid voor humanistisch vormingsonderwijs.

Het HOI werd in 1977 een driejarige hbo-opleiding en vanaf 1980 een vierjarige hbo-opleiding. Eind 1987 is een hernieuwde aanvraag tot aanwijzing ingediend bij het Ministerie van OCenW, voor de "Universiteit voor Humanistiek" (UvH). Hierna volgde een kwaliteitstoets en behandeling in de Tweede Kamer, en vervolgens wetswijziging. Sinds 1991 is de UvH een bijzondere, aangewezen universiteit op levensbeschouwelijke grondslag die een ambtsopleiding verzorgt vanwege het Humanistische Verbond. De UvH wordt grotendeels bekostigd door het Rijk.

Een ander voorbeeld is de theologische hogeschool Azusa, het opleidingsinstituut van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeente. Azusa is in 1967 begonnen als een driejarige bijbelschool, de Centrale Pinkster Bijbelschool, en is sinds 1992 een 4-jarige hbo-opleiding. In 1993 is het een aangewezen instelling geworden, dus de studenten hebben er recht op studiefinanciering en op het voeren van de in de WHW geregelde titel.

Sinds september 2002 werkt Azusa samen met de VU. Binnen deze samenwerking blijft Azusa verantwoordelijk voor de eigen hbo-opleiding, maar deze wordt gehuisvest op de VU. Er komt een leerstoel Pentecostalisme aan de VU en een Studiecentrum met een uitgebreide bibliotheek. Azusa-studenten kunnen na hun Bachelor gemakkelijk doorstromen in het Masterprogramma van de VU.

Bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen liggen op dit moment geen concrete aanvragen voor een opleiding in welke vorm dan ook.

Wel zijn er contacten met de Islamitische Universiteit Rotterdam en de Islamitische Universiteit van Europa te Schiedam over de aanwijzingsprocedure. Gezien het beginstadium waarin deze instellingen zich bevinden op het gebied van de ontwikkeling van onderwijs en onderzoek worden hier op korte termijn echter geen aanvragen van verwacht die aan de kwaliteitseisen van de aanwijzingsprocedure voldoen.

2.5 Overheid en geestelijke verzorging

Het is de commissie gebleken dat er op dit moment in Nederland een duidelijke behoefte bestaat aan opleidingen voor islamitisch geestelijk verzorger. Diverse onderwijsinstellingen en islamitische organisaties gaven aan dat hier te weinig mogelijkheden voor bestaan en er een groeiende vraag is.

Geestelijke verzorging kan worden gedefinieerd als "de professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen vanuit en op basis van geloof en levensovertuiging".⁶ Deze geestelijke verzorging is primair een verantwoordelijkheid van kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag. Zoals de commissie Hirsch Ballin in 1988 reeds heeft betoogd, kan de overheid evenwel in bijzondere gevallen bij deze geestelijke verzorging een rol spelen (Hirsch Ballin 1988, pag. 86). Het betreft de geestelijke zorg in de krijgsmacht en penitentiaire inrichtingen – instellingen waarvoor de overheid rechtstreeks verantwoordelijkheid draagt – en zorginstellingen, vanwege het toezicht dat de overheid op deze instellingen houdt. De geestelijke verzorging in deze instellingen is wettelijk gegarandeerd. Artikel 3 van de Kwaliteitswet Zorginstellingen schrijft voor dat de zorgaanbieder er zorg voor draagt dat in de instelling geestelijke verzorging beschikbaar is, die zoveel mogelijk aansluit bij de godsdienst of levensovertuiging van de patiënten of cliënten. Voor de gevangenen is een vergelijkbare bepaling opgenomen in de Penitentiaire beginselenwet (artikel 2).

Het behoeft geen betoog dat met het toegenomen aantal moslims dat in genoemde instellingen verblijft, de vraag naar geestelijke verzorging die op hun godsdienst, de islam, aansluit de laatste decennia is gegroeid. Om in deze behoefte te voorzien hebben de Ministeries van Justitie en Defensie, alsmede ziekenhuisdirecties, in overleg met moslimorganisaties getracht hiervoor geschikte personen aan te trekken, waarbij soms op contractbasis wordt gewerkt en in andere gevallen een vast dienstverband wordt aangeboden. Overigens valt een vergelijkbare ontwikkeling waar te nemen bij de Hindoes. Zo werd onlangs bij het Ministerie van Defensie een Dienst Hindoe Geestelijke Verzorging opgericht. Bij die gelegenheid sprak staatssecretaris Van der Knaap de wens uit dat er ook een dergelijke organisatie voor de moslims zou komen.

De commissie rekent het niet tot haar taak om uitvoerig in te gaan op problematiek van islamitische geestelijke verzorging in de krijgsmacht, de penitentiaire inrichtingen en in zorginstellingen als zodanig,⁷ maar beperkt zich tot de constatering dat deze instellingen moeite hebben voldoende gekwalificeerde kandidaten te vinden. In dit verband is het van belang dat de vakvereniging van geestelijk verzorgers in zorginstellingen (VGVZ) aan haar leden de eis stelt dat zij een opleiding op universitair niveau tot geestelijk verzorger hebben gevolgd. De vereniging hecht aan deze eis vanwege het feit dat een geestelijk verzorger niet slechts een religieuze legitimatie dient te hebben, maar ook een professional is die bijvoorbeeld in ziekenhuizen moet samenwerken met het medisch personeel. Binnen de VGVZ bestaat sinds kort een islamitische "sector", waar geestelijke verzorgers met een islamitische achtergrond lid van kunnen worden. De eis van de vakvereniging is een van de redenen waarom een eventueel te creëren opleidingsaanbod voor islamitische geestelijke verzorging zo mogelijk een universitair niveau dient te hebben.

⁶ Deze definitie wordt gehanteerd door de Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen.

⁷ Zie hierover Buis e.a. (1999) en het reeds aangehaalde rapport Hirsch Ballin (1988).

3. Islamitische voorgangers in Nederland en hun opleiding: huidige situatie en nieuwe ontwikkelingen

Eén van de specifieke kwesties waarover de Ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en voor Grote Steden- en Integratiebeleid (Ministerie van BZK) dit extern advies hebben gevraagd, betreft de criteria voor de vaststelling van de rechtspersoon, op grond waarvan een eventueel aanvragende organisatie voor een bijdrage voor haar imamopleiding beoordeeld kan worden (b.v. bepaling van een representatieve organisatie op geestelijke grondslag).

De achtergrond van dit punt is het gegeven dat de rechtsvorm, de interne organisatie en formele representatie van de islam in Nederland in bepaalde opzichten afwijkt van die van de al langer in Nederland gevestigde godsdiensten, in het bijzonder het christendom.

Bij de bestaande ambtsopleidingen heeft de overheid te maken met besturen van kerkgenootschappen die een duidelijke achterban vertegenwoordigen. De omvang van de kerkgenootschappen is bekend op grond van hun ledenadministraties. De formele representatie van deze genootschappen in contacten met de overheid is sinds jaar en dag geregeld. Bovendien is bekend hoe de kerkgenootschappen hun ambtsopleidingen wensen te organiseren, op welk niveau en voor welke ambten.

In het geval van moslimorganisaties bestaat die duidelijkheid aan de zijde van de overheid nog niet. Dit is het gevolg van de betrekkelijk recente vestiging van de islamitische gemeenschappen in Nederland. Afgezien van enkele kleine moslimorganisaties die al meer dan vijftig jaar actief zijn in Nederland, is de overgrote meerderheid ervan in de decennia na 1970 opgekomen onder migranten uit Turkije, Marokko en Suriname. Weliswaar is in een aantal studies de opkomst van religieuze organisaties onder deze migranten uitvoerig beschreven, waarbij onder meer de grote diversiteit onder de organisaties wordt benadrukt. Deze kennis over de religieuze organisaties onder de Nederlandse moslims is evenwel nog maar zeer beperkt aanwezig bij beleidsmakers en politici. Maar al te vaak wordt in generaliserende termen over de islam in Nederland, de moskeeën, de imams en de behoefte aan een imamopleiding gesproken, zonder dat met de diversiteit rekening wordt gehouden.

Een tweede reden voor gebrek aan duidelijkheid is het feit dat de religieuze infrastructuur onder de moslims in Nederland nog volop in ontwikkeling is. Naast de overkoepelende organisaties die in de jaren tachtig opkwamen en van wie de woordvoerders inmiddels wel bekend zijn, treden met enige regelmaat nieuwe woordvoerders naar voren die zeggen namens de tweede generatie te spreken en een andere koers te willen varen dan de "eerste generatie moslimorganisaties". Bovendien zijn de afgelopen jaren voortdurende pogingen om de diverse landelijke moslimorganisaties bijeen te brengen in een representatief orgaan dat namens hen allen spreekt. De meest recente vrucht aan deze boom is het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) dat sinds september 2002 actief is.

Meer toegespitst op het vraagstuk van de imamopleidingen valt te constateren dat er de laatste jaren diverse pleidooien zijn gevoerd en initiatieven zijn genomen door individuele moslims of door nieuw opgerichte moslimorganisaties waarvan de verankering in de meer gevestigde religieuze infrastructuur niet op voorhand vaststaat.

Dit gebrek aan duidelijkheid over de vraag wie namens welke moslims spreekt over de behoefte aan imamopleidingen, verklaart waarom de overheid zoekt naar criteria om te bepalen hoe aanvragen om een financiële bijdrage in ambtsopleidingen kunnen worden beoordeeld.

Inzicht in de opleidingsbehoeften die de grootste moslimorganisaties op dit moment hebben is van groot belang om de gevraagde criteria op te stellen. De commissie verzamelde daarom informatie over de wijze waarop de moslimorganisaties hun imams momenteel rekruteren en aanstellen. De commissie sprak met vertegenwoordigers van een aantal moslimorganisaties om hen te vragen naar hun visies op de taken die een imam dient uit te oefenen, de opleiding die daarvoor nodig is, en de vraag welke rol zij daarbij van de overheid verwachten. Bij de keuze van gesprekspartners en informanten is zoveel mogelijk rekening gehouden met de diversiteit en de complexe religieuze infrastructuur onder de moslims in Nederland. Daarom werden diverse organisaties uitgenodigd voor een gesprek:

- de Vereniging van Imams in Nederland
- het Contactorgaan Moslims en Overheid
- landelijke moslimorganisaties die (in samenwerking met plaatselijke moskeeorganisaties) betrokken zijn bij het rekruteren en aanstellen van imams. Om praktische redenen heeft de commissie zich voor die laatste categorie beperkt tot de grotere organisaties, d.w.z. de organisaties waarvan bekend was dat ze ruim twintig plaatselijke afdelingen hadden
- personen en organisaties die, al of niet in samenspraak met bestaande erkende onderwijsinstellingen, initiatieven hebben ontplooid om te komen tot imamopleidingen in Nederland.

Uit deze gesprekken en uit de literatuur heeft de commissie zich een beeld gevormd over de opleidingsbehoeften die leven in de diverse moskeeorganisaties en de initiatieven die zij zelf of anderen hebben genomen om aan deze behoeften tegemoet te komen.

In de volgende paragrafen bespreken we eerst de bestaande moslimorganisaties en de wijze waarop zij hun imams rekruteren. Vervolgens behandelen we de ons bekende pogingen om binnen het hoger onderwijs een onderwijsaanbod m.b.t. de islam te creëren.

3.1 Moslimorganisaties en hun imams

a. TICF en ISN (Turks)

De Turks-Islamitische Culturele Federatie (TICF) en de Islamitische Stichting Nederland (ISN) overkoepelen beide een cluster van omstreeks 140 moskeeorganisaties. Dit is veruit de grootste groep van nauw samenwerkende moskeeën in Nederland. Voor dit cluster van moskeeën behartigt de TICF sociaal-culturele belangen, terwijl de ISN een aantal meer specifiek religieuze activiteiten onderneemt, waaronder de organisatie van de jaarlijkse bedevaart naar Mekka. Ook beheert de ISN moskeeën die door plaatselijke moskeestichtingen aan haar zijn overgedragen. Bij het rekruteren en functioneren van imams in de aangesloten moskeeën zijn zowel TICF als ISN betrokken.

De wijze waarop de aangesloten moskeeën voorzien in hun behoefte aan imams is bekend uit de literatuur. Hun imams worden aangesteld door de Turkse overheid. Zij worden voor vier jaar in Nederland gedetacheerd om vervolgens naar Turkije terug te keren. Dit impliceert dat de Turkse moskeeorganisatie niet de werkgever is van de imam. Zij maakt slechts gebruik van zijn diensten. Het salaris van deze imams komt voor rekening van de Turkse staat. De moskeeorganisatie hoeft slechts zorg te dragen voor hun huisvesting (Landman 1992, Karagul en Wagtenonk 1994).

Woordvoerders van deze organisaties hebben tegenover de commissie twee zaken benadrukt.

In de eerste plaats onderstrepen zij dat de Nederlandse overheid geen taak heeft bij de opleiding van hun imams. Onder verwijzing naar de scheiding van kerk en staat in Nederland zijn zij van mening dat het rekruteren en opleiden van imams geheel overgelaten dient te worden aan de moslimorganisaties zelf. Zij zijn dan ook niet van plan om een bijdrage van de Nederlandse overheid te vragen.

In de tweede plaats geven zij aan dat de manier waarop hun imams momenteel worden opgeleid en geworven, voldoet. Hun opleidingsniveau kan worden gegarandeerd, en bovendien doorlopen zij in Turkije een cursus die hun voorbereid op hun verblijf in West-Europa. Het is mogelijk dat in de toekomst de behoefte aan in Nederland opgeleide imams zal groeien. Maar als die ontwikkeling zich voordoet gaan TICF en ISN ervan uit dat zij en hun aangesloten organisaties zonder steun van de overheid in hun opleidingsbehoeften zullen kunnen voorzien.

In recente politieke discussies is in het bijzonder de rekrutering van imams door deze twee Turkse moslimorganisaties regelmatig aan de orde, omdat ze haaks zou staan op doelstellingen van het integratiebeleid. Een detachering in Nederland van vier jaar biedt volgens sommigen onvoldoende motivatie en mogelijkheid om de Nederlandse taal, samenleving en cultuur te leren kennen. In het huidige inburgeringsbeleid wordt aan deze kritiek tegemoet gekomen doordat ook voor de tijdelijke imams het inburgeringstraject verplicht is gesteld. Eventuele verdergaande maatregelen die wel zijn voorgesteld, zoals het voorstel om geen tewerkstellingsvergunningen aan buitenlandse imams meer af te geven nadat een imamopleiding in Nederland is gerealiseerd, zouden continuering van de hierboven geschetste praktijk onmogelijk maken, en daardoor in het bijzonder deze twee organisaties treffen.

b. UMMON (Marokkaans)

De Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties Nederland (UMMON) is het grootste overkoepelende verband van Marokkaanse moskeeën in ons land. Momenteel zijn er naar schatting 90 Marokkaanse moskeeën bij aangesloten. De UMMON werkt samen met de Marokkaanse overheid en is in het verleden vanwege deze loyalistische opstelling scherp aangevallen door critici van het Marokkaanse bewind (Landman 1992, Rabbat 1993). De laatste jaren is deze kritiek weggeëbd, mede door een gewijzigd politiek klimaat in Marokko. Vertegenwoordigers van UMMON zijn betrokken bij pogingen om tot een landelijke orgaan van moslimorganisaties te komen. De rol van de UMMON bij de rekrutering van imams is beperkt tot advisering en bemiddeling. Marokkaanse moskeeën rekruteren hun imams vaak via informele netwerken.

De rechtspositie van deze imams varieert van moskee tot moskee, en is in vele gevallen uitermate zwak te noemen. Afhankelijk van kennis van de religieuze bronnen en hun vermogen religieuze vragen te beantwoorden, kunnen zij weliswaar veel gezag verwerven onder de gelovigen, maar hun rechtspositie is afhankelijk van al of niet geschreven afspraken met een plaatselijk moskeebestuur. Vaak zijn ze gehuisvest in een kamertje bij de moskee en is hun inkomen zeer bescheiden. Voor de discussies over imamopleidingen is dit gegeven van belang omdat de huidige positie van Marokkaanse imams allerm minst een begerenswaardige is voor in Nederland woonachtige Marokkaanse jongeren. Een stap op weg naar verbetering van hun positie is mogelijk erwijs het bestaan van de Vereniging van Imams in Nederland, waarbij vooral veel Marokkaanse imams zijn aangesloten. Deze zou in de toekomst een rol kunnen spelen bij de behartiging van hun belangen.

Niet alleen de rekrutering en aanstelling van de Marokkaanse imams is hoofdzakelijk een verantwoordelijkheid van plaatselijke moskeebesturen, ook de eisen die zij aan het opleidingsniveau van een imam stellen kunnen plaatselijk variëren. In het algemeen wordt het foutloos uit het hoofd kunnen reciteren van de gehele Koran als een minimumeis gezien. Algemeen aanvaarde formele opleidingseisen zijn er evenwel niet in Marokkaanse moskeeën.

Tegenover de commissie verklaarde de woordvoerder van de UMMON dat de totstandkoming van een Nederlandse imamopleiding een wenselijke ontwikkeling zou zijn, maar dat er een aantal knelpunten zijn die eerst opgelost moeten worden. Deze knelpunten liggen vooral op het gebied van de financiële positie van de imams. Daarnaast onderstreepte hij dat het opleiden van imams in Nederland niet kan en moet leiden tot een "Nederlandse islam", in de zin dat de islamitische geloofsleer en –voorschriften zouden moeten worden aangepast aan de wensen van de niet-islamitische omgeving.

c. WIM (Surinaams-Pakistaans)

Met omstreeks 30 aangesloten plaatselijke organisaties is de World Islamic Mission (WIM) is de grootste Surinaams-Pakistaanse moslimorganisatie in Nederland. Zij staan in een mystieke traditie in de islam die in Zuid-Azië zeer sterk is en van daaruit ook in Suriname veel aanhang heeft geworven. In deze traditie is de persoonlijke relatie tussen een mystieke leermeester en de leerling van groot belang. De mystieke leermeesters zijn dan ook sleutelfiguren in de organisaties die bij de WIM zijn aangesloten en hun persoonsgebonden netwerken bepalen de infrastructuur. Zo zijn adviezen van de Geestelijk Leider van de WIM, de in Pakistan woonachtige Maulana Ahmad Noorani, doorslaggevend voor het beleid van de WIM.

Deze achtergronden bepalen tevens de manier waarop de imams in de bij de WIM aangesloten moskeeën worden opgeleid en gerekruteerd en de eisen die aan hen worden gesteld. Naast geestverwante opleidingsinstituten in Pakistan zijn er onder Pakistanen in het Verenigd Koninkrijk opleidingen tot stand gekomen die tot hetzelfde netwerk behoren. En in Den Haag heeft de WIM de Jamia Madinatul Islam opgericht, om voorgangers voor de aangesloten moskeeën op te leiden. Deze opleiding begint met leerlingen in de middelbare schoolleeftijd, die in de weekenden en na schooltijd les krijgen in het Arabisch en de koran. Deze basisopleiding kan worden gevolgd door een vier- tot vijfjarige opleiding tot imam, of een zeven- tot achtjarige opleiding tot islamitisch schriftgeleerde. De opleiding kan worden aangevuld met een verblijf in het buitenland. Inmiddels hebben ruim tien studenten deze opleiding afgerond, zodat de moskeeën die bij de WIM zijn aangesloten in toenemende

mate imams kunnen aanstellen die in hun eigen onderwijsinstituut zijn opgeleid. De laatste jaren volgens ook kandidaat-voorgangers van uit andere etnische groepen, met name Marokkanen, het onderwijs aan de Jamia Madinatul Islam.

De woordvoerder van de WIM gaf tegenover de commissie te kennen dat de aangesloten organisaties voor hun imams veel waarde hechten aan de interpretatie van de islam die in de eigen kring als orthodox wordt beschouwd. De vorming van toekomstige imams zal daarom nauw moeten aansluiten bij deze interpretatie.

d. Milli Görüs Nederland (Turks)

Het volgende grote cluster van moskeeën en andere islamitische organisaties (zoals jongerenverenigingen) is dat van de Turkse Milli Görüs-beweging. Deze religieus politieke beweging is in de jaren 1970 in Turkije ontstaan, en wordt door het gesecculariseerde, kemalistische establishment van de Turkse republiek als een bedreiging gezien voor de seculiere orde. Een reeks van politieke partijen die uit deze beweging voortkwam (MSP, RP, FP) werd door ingrijpen van Turkse rechters of de legerleiding verboden. De huidige partijleider van de regeringspartij (AK-partisi), Recep Erdogan, komt voort uit de Milli Görüs beweging. Onder de Turken in Europa is de beweging uitgegroeid tot een omvangrijke islamitische organisatie, waarvan het centrum zich in Duitsland bevindt (Islamische Gemeinschaft Milli Görüs, IGMG, te Keulen). Sinds meer dan tien jaar tracht een nieuwe generatie leiders het radicale imago van zich af te schudden en een op integratie en dialoog gerichte boodschap uit te dragen.

In Nederland is Milli Görüs georganiseerd in twee afdelingen: de Nederlandse Islamitische Federatie voor de zuidelijke helft van Nederland, en Milli Görüs (Noord) Nederland. Vooral de laatste profileert zich de laatste jaren sterk als organisatie die in samenspraak met andersdenkenden wil bouwen aan een multiculturele samenleving, en daarbij het debat over gevoelige onderwerpen niet schuwt.

Milli Görüs kan in zijn behoefte aan religieuze voorgangers voorzien doordat in eigen kring personen beschikbaar zijn met een religieuze opleiding in Turkije, soms aangevuld met een studie in de Arabische wereld, bijvoorbeeld aan de Azhar-universiteit in Caïro. Ook komt het voor dat imams die door de onder 3.1.a genoemde ISN naar Nederland zijn gehaald voor een termijn van vier jaar, na afloop van deze termijn in Nederland wensen te blijven.

De woordvoerder van Milli Görüs Noord-Nederland verklaarde tegenover de commissie dat er onder moslims een grote behoefte bestaat aan in Nederland opgeleid religieus kader. Daarbij staat niet het ambt van gebedsvorganger en prediker centraal, maar meer de taak om de moslims te begeleiden in complexe vragen die het leven in een gesecculariseerde samenleving voor hen oproept. Aan deze behoefte kan worden tegemoet gekomen met een onderwijsaanbod door bestaande universiteiten. De Milli Görüs is dan ook in overleg met de Vrije Universiteit Amsterdam om een dergelijk aanbod te realiseren.

e. Stichting Islamitisch Centrum Nederland (Turks)

Het derde grotere cluster van Turkse moslimorganisaties is de Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN). Het betreft hier een mystiek-religieuze groepering die teruggaat op de ideeën van één persoon, Suleyman Hilmi Tunahan, een mystiek leermeester in de Naqshbandi Sufi-orde (overleden 1960). De door hem gestichte beweging houdt zich in Turkije, maar ook onder de Turken in West-Europa, vooral bezig met religieus onderwijs aan kinderen om tegenwicht te bieden tegen een gesecculariseerde en a-religieuze cultuur. De aangesloten organisaties, islamitische centra die naast een gebedsruimte meestal ook onderwijsfaciliteiten hebben - niet zelden met een internaat - zijn meer dan een los netwerk van geestverwanten. Ze vormen een hiërarchisch georganiseerd verband van moslimorganisaties met het Europese hoofdkwartier in Keulen.

De SICN is niet ingegaan op een uitnodiging van de commissie voor een gesprek. Uit de literatuur is evenwel bekend dat deze organisatie zelfvoorzienend is inzake de voorgangers voor de aangesloten organisaties (Landman 1996). Er zijn geen indicaties dat deze organisatie een beroep op de overheid overweegt.

f. Federatie van Alevitische Gemeenschappen in Nederland (FAGN)

Strikt genomen hoort de Federatie van Alevitische Gemeenschappen in Nederland (FAGN) niet thuis in de rij van moslimorganisaties die betrokken zijn bij de rekrutering en aanstelling van imams. De Alevieten vormen een culturele en religieuze minderheidsgroepering in Turkije die in het algemeen wordt beschouwd als een tak van de sjjiitische islam. Hun religieuze overtuigingen en rituelen wijken echter op hoofdpunten af van wat men gebruikelijk verstaat onder de islamitische leer, zowel in zijn sunnitische als zijn sjjiitische variant (onder meer t.a.v. de vijf zuilen van de islam). Ook onder Alevieten zelf is het een omstreden kwestie of zij een stroming binnen de islam zijn dan wel een humanistische filosofie met slechts zwakke historische banden met de islam.

De religieuze voorgangers van de Alevieten heten gaan imams, maar *dede's*. De kennis van de religieuze leer en rituelen die zij hebben is eveneens zeer verschillend van wat een moskeegemeenschap van haar imam verwacht. De eventuele opleidingsbehoeften van Alevieten in Nederland valt dan ook niet onder het kopje "imamopleiding".

Niettemin bespreken wij ook deze organisatie, om twee redenen. Allereerst waagt de commissie zich niet aan een (in wezen religieus) oordeel over de vraag of een gemeenschap wel of niet islamitisch is, en past het de commissie niet om hen uit te sluiten op grond van een dergelijk oordeel. In de tweede plaats kan worden vastgesteld dat de problematiek voor deze gemeenschap niet wezenlijk anders is dan voor de overige hier besproken groepen. De FAGN heeft de wens te kennen gegeven hun religieuze voorgangers in Nederland op te gaan leiden.

De FAGN, die ook wel bekend is met de Turkse afgekorte naam HAK-DER, heeft 22 plaatselijke lidorganisaties. Voor religieuze bijeenkomsten kan men een beroep doen op slechts enkele in Nederland woonachtige *dede's*. Men zegt behoefte te hebben aan een ambtsopleiding van bescheiden duur en omvang, om daarmee de beschikking te krijgen over 30 tot 35 in Nederland geboren en getogen *dede's*. Deze zouden op parttime en/of freelance-basis kunnen worden ingezet bij religieuze ceremonies, bij uitvaarten, en als geestelijk verzorgers. Traditioneel was de taak van *dede* in de Alevitische gemeenschap voorbehouden aan bepaalde families en werd de benodigde kennis doorgegeven van vader op zoon. Maar de FAGN is in samenwerking met zusterorganisaties elders in Europa bezig opleidingsfaciliteiten te creëren die voor iedereen toegankelijk zijn.

g. Overige organisaties

Er zijn nog diverse kleinere moslimorganisaties met verschillende religieuze en etnische achtergronden actief in Nederland. Zo zijn er onder de Surinaamse en Pakistaanse moslims kleinere organisaties naast de WIM, die landelijke netwerken vormen van beperkte omvang. In het bijzonder kan hier de Ahmadiyya-beweging worden vermeld, een hervormingsbeweging die in de 19e eeuw in Brits-Indië ontstond en sindsdien in twee rivaliserende takken zich wereldwijd heeft verbreid, ook in Nederland. Beide takken van de Ahmadiyya hebben hun eigen opleidingsfaciliteiten voor hun toekomstige ambtsdragers in het leven geroepen, waarbij een vooropleiding in Nederland een vervolg krijgt in het buitenland.

Onder de Marokkaanse moskeeën zijn er naast de UMMON kleinere netwerken van moskeeën die soms onderdeel uitmaken van internationale netwerken met een radicale politiek-islamitische signatuur. Over deze organisaties in meer informatie te vinden in publicaties van de AIVD.

h. Op weg naar bundeling van krachten?

Uit het bovenstaande komt een beeld naar voren van afzonderlijke islamitische gemeenschappen die ieder voor zich de rekrutering en/of opleiding van hun ambtsdragers regelen en daarvoor uiteenlopende procedures volgen en verschillende eisen stellen. Met het oog op toekomstige opleidingsfaciliteiten sluit een aantal organisaties een bundeling van krachten zeker niet uit. Andere organisaties lijken daar minder behoefte aan te hebben.

Het streven naar bundeling van krachten door moslimorganisaties was al in de jaren zeventig aanwezig toen enige jaren lang een Federatie van Moslim Organisaties in Nederland bestond. Na de Rushdie-affaire in 1989 werden nieuwe pogingen tot overkoepeling ondernomen, die vooral dienden voor overleg met de overheid. Het ontbreken van een representatief orgaan voor de moslims leidde ertoe dat

de overheid in voorkomende gevallen ad hoc moest overleggen met woordvoerders uit de diverse moslimgemeenschappen, zonder dat bindende afspraken konden worden gemaakt.

In de jaren negentig ontstonden meerdere overkoepelende verbanden (Islamitische Raad Nederland, Nederlandse Moslimraad), die evenwel verzwakt werden door onderlinge rivaliteit. Bovendien werd al gauw duidelijk dat woordvoerders van deze raden niet werkelijk namens de aangesloten organisaties konden optreden. De oprichting van het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) in 2002 is een nieuwe ontwikkeling op dit terrein. Dit orgaan is in het leven geroepen om namens de moslimorganisaties met de overheid te overleggen over zaken van gemeenschappelijk belang, naar analogie van het Interkerkelijk Overleg in Overheidszaken.

Ook in de discussies over een toekomstige imamopleiding kan dit CMO een rol gaan spelen. Vooralsnog lijkt deze rol evenwel beperkt te blijven tot het stimuleren van interne discussies tussen de aangesloten organisaties onderling. De in paragraaf f behandelde Alevitische Federatie maakt geen deel van uit van de CMO.

Naast deze overkoepelende verbanden bestaan er op nationaal niveau moslimorganisaties die zonder vertegenwoordigende pretenties bruggen trachten te bouwen tussen diverse moslimorganisaties, en tussen deze organisaties en hun niet-islamitische omgeving. De bekendste daarvan is momenteel de stichting Islam en Burgerschap. Deze toont zich een warm pleitbezorger van de inrichting van een imamopleiding in Nederland.

3.2 Onderwijsinstellingen en hun aanbod aan islamonderwijs

Terwijl de behoefte aan in een Nederland gevestigde opleiding tot imam, en de rol die de overheid daarbij zou kunnen spelen door de diverse moslimorganisaties nogal verschillend wordt geformuleerd, zijn er diverse initiatieven die op deze behoefte zeggen in te spelen. De commissie voelt zich niet geroepen om individuele initiatieven te beoordelen, maar een inventarisatie van deze initiatieven is van belang om een advies op te stellen voor de criteria die de overheid zou dienen te gebruiken.

a. IUR (Islamitische Universiteit Rotterdam)

Deze in 1997 gestichte universiteit wil academisch onderwijs verzorgen en onderzoek verrichten dat een bijdrage levert aan het functioneren van moslims als Nederlandse staatsburgers. De IUR streeft ernaar een door de overheid erkende universiteit te worden. Daartoe heeft zij zich vanaf de oprichting regelmatig tot de overheid gewend. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen heeft informatie gegeven over de procedure en voorwaarden voor aanwijzing van een instelling ("erkenningaanvraag"). Een aanvraag voor aanwijzing van een instelling kan meestal pas goed beoordeeld worden wanneer een onderwijscyclus is afgerond, zodat de kwaliteit van het onderwijs getoetst kan worden aan behaalde resultaten. Er is geen aanvraag voor aanwijzing gedaan.

Naast de theologische faculteit (Faculteit Islamitische Wetenschappen) heeft de IUR twee andere faculteiten, die echter nog in de kinderschoenen staan: een faculteit voor islamitische kunst en een faculteit voor talen en culturen. Binnen de sinds 1997 functionerende theologische faculteit onderscheidt men drie opleidingen, te weten een opleiding tot imam, een opleiding tot geestelijk verzorger, en een opleiding tot wetenschappelijk onderzoeker van de islam.

De structuur van deze opleidingen volgt de patronen die in de Nederlandse universiteiten gebruikelijk zijn, namelijk een Bachelor van drie jaar gevolgd door een Master-programma, en men hanteert een creditsysteem voor cursussen dat eveneens aansluit op de praktijk in andere universiteiten.

Men geeft aan 240 geregistreerde studenten te hebben, waarvan er 6 zijn ingestroomd in Master-programma's, terwijl de overige hetzij een Bachelor-opleiding, hetzij een vooropleiding volgen. De docenten zijn uit afkomstig uit diverse landen, waaronder Turkije, Egypte en Marokko en doceren deels in het Turks of het Arabisch.

Men ambieert nadrukkelijk de status van een Nederlandse universiteit, en beoogt ook door samenwerking met andere universiteiten een plaats te krijgen in het Nederlandse academische

landschap. Daartoe worden studiedagen georganiseerd, gastsprekers uit andere universiteiten uitgenodigd, en had men in het najaar van 2002 een serie "expertmeetings" om met wetenschappers op het terrein van de islam van gedachten te wisselen over de toekomst van islamitisch academisch onderwijs in Nederland. Deze gesprekken dienen tevens om didactische stijl en inhoud van de eigen opleiding beter te laten sporen met het Nederlandse hoger onderwijs.

Daarnaast heeft de IUR de ambitie de imams op te leiden voor de Nederlandse moskeeën, maar ook de islamitische geestelijke verzorgers die in de toekomst dienst kunnen doen in Nederlandse gevangenissen, ziekenhuizen en in de krijgsmacht.

Gevraagd naar structurele contacten met de islamitische organisaties in Nederland, claimt men dat afgestudeerden van de IUR als imam terecht kunnen bij vrijwel alle moskeeën in Nederland, met uitzondering van de moskeeën die bij de ISN zijn aangesloten – de moskeeën die hun imam uit Turkije rekruteren. In de moskeeorganisaties zou er aan de basis geen bezwaar bestaan tegen het aanstellen van IUR-imams. Men geeft echter toe dat het creëren van een draagvlak een proces is dat nog volop aan de gang is. Concrete aanwijzingen van structurele samenwerking tussen de IUR en de organisaties die imams aanstellen, heeft de commissie niet kunnen vaststellen.

b. IUE (Islamitische Universiteit van Europa), gevestigd te Schiedam.

Deze universiteit is in 2001 voortgekomen uit de IUR en beschouwt zichzelf niet als afsplitsing maar als de legitieme voortzetting ervan. Men claimt dat een belangrijk deel van de staf van de IUR, maar ook van de studenten, zijn werk in de IUE heeft gecontinueerd.

De structuur van de opleiding is dan ook vergelijkbaar met die welke we hierboven bij de IUR hebben beschreven. Ook de ambities zijn vergelijkbaar. Men streeft ernaar een door de overheid erkende universiteit te worden.

De initiatiefnemers van de IUE hebben de IUR autoritair bestuur, onvoldoende openheid in het financieel beleid, onvoldoende draagvlak onder de moslimorganisaties en te laag niveau verweten. De komst van een nieuwe rector uit Turkije en het aantreden van een volledig Turks Algemeen Bestuur bij de IUR hebben ook een rol gespeeld bij dit conflict. Pogingen om het conflict te lijmen hebben vooralsnog geen succes gehad. Woordvoerders van de zowel IUE als de IUR toonden zich tegenover de commissie bewust van het feit dat het bestaan van twee elkaar beconcurrerende islamitische universiteiten beider positie niet veel goed doet.

Evenals bij de IUR zijn zowel studenten als docenten grotendeels recent geïmmigreerd uit Turkije en Marokko. Men streeft ernaar het gebruik van de Nederlandse taal in de colleges geleidelijk aan uit te breiden door de taaleisen die aan studenten en docenten worden gesteld, op te voeren.

c. EFA (Educatieve Faculteit Amsterdam) in samenspraak met Stichting voor Islam Studies

Sinds 1995 bood de Hogeschool Holland te Diemen een 4-jarige tweedegraads lerarenopleiding in de godsdienst van de islam aan. Deze valt sinds 1997 onder de Educatieve Faculteit Amsterdam, een fusie tussen de Hogeschool Holland en de Hogeschool van Amsterdam. De aanvankelijke verwachting was dat scholen voor voortgezet onderwijs bereid zouden zijn godsdienstleraren met een islamitische specialisatie aan te stellen. In de praktijk is dit - buiten de vooralsnog enige school voor voortgezet onderwijs op islamitische grondslag - niet of nauwelijks gebeurd. Wel worden afgestudeerden soms aangesteld in ondersteunende functies op middelbare scholen, en daarnaast in moskeeën, eveneens voor adviserend en ondersteunend werk.

Hoewel deze opleiding in het verleden informeel wel is aangeduid als eerste stap op weg naar een opleiding tot imam in Nederland, benadrukt de EFA dat men didactici opleidt, geen imams. Voor de invulling van opleidingen overlegt men dan ook alleen met het beroepsveld, in casu scholen, maar niet met confessionele organisaties. Als confessionele organisaties een afgestudeerde van de EFA als voorganger willen hebben is dat hun verantwoordelijkheid.

Er liep tijdens de gesprekken die de commissie voerde een behoefteonderzoek van de EFA om te bezien of er naast de educatieve variant een pastoraal werker-variant zou moeten komen, anders geformuleerd een opleiding tot levensbeschouwelijk werker op HBO-niveau met een islamitisch profiel, die mogelijk in gevangenissen en ziekenhuizen een functie kunnen vervullen.

De moslims die als docent aan deze opleiding verbonden zijn, tevens de initiatiefnemers van de Stichting voor Islam Studies (SIS), zoeken naar mogelijkheden voor een vervolgopleiding voor hun studenten. Deze mogelijkheden lijken te bestaan bij de Vrije Universiteit Amsterdam.

d. VU (Vrije Universiteit Amsterdam) in samenspraak met de Stichting voor Islam Studies en Milli Görüs Nederland.

Ook de VU leidt geen imams op. Men heeft echter wel een islamvariant ontwikkeld binnen de Bachelor-opleiding Religie en Levensbeschouwing. Deze is opgezet in samenspraak met Milli Görüs Nederland en zal in september 2003 van start kunnen gaan.

Bovendien wordt in samenwerking met de SIS een speciaal instroomprogramma ontwikkeld voor studenten uit het hbo, meer in het bijzonder gericht op afgestudeerden van de EFA opleiding godsdienstleraar/islam.

Voorts is er een Master-programma (MA) islam in voorbereiding.

Men hoopt met aanvullende steun van de overheid docenten met een islamitische achtergrond te kunnen aanstellen naar analogie van de ambtsopleiding van kleinere kerken als de Lutherse kerk, de Vrije Evangelische Gemeente, en de Pinkstergemeente.

Op termijn sluit men verzelfstandiging van een islamitische afdeling van de faculteit religie en levensbeschouwing niet uit.

Tenslotte valt op te merken dat de VU op verzoek van de gemeente Amsterdam een inburgeringstraject voor imams verzorgt.

e. UU (Universiteit Utrecht) in samenspraak met de SIHO (Stichting Islamitisch Hoger Onderwijs)

De SIHO heeft enige jaren geleden het initiatief genomen om met enkele universiteiten te overleggen over een mogelijke opleiding islamwetenschap. Het doel was breder dan het opleiden van imams. Men wilde islamologisch geschoold moslimkader opleiden voor culturele beroepen. Dit initiatief had de steun van een overkoepelend verband van landelijke moslimorganisaties, de Raad van Moskeeën, dat echter nooit goed van de grond is gekomen. Daarnaast zegt men adhesiebetuigingen te hebben van enkele andere organisaties, waaronder de UMMON.

Met de Universiteit Utrecht, meer in het bijzonder de Theologische Faculteit van deze universiteit, heeft dit overleg de meest uitgewerkte plannen opgeleverd. Deze plannen zijn evenwel doorkruist door de invoering van het Bachelor-Master model.

Momenteel wordt gedacht aan de invoering van een Master-opleiding waarin vooral personen instromen die al een baan hebben. Deze zou in september 2003 kunnen beginnen, maar een en ander is afhankelijk van de achterban van de SIHO.

3.3 Analyse

a. Ambtsopleiding of islamonderwijs?

Elders in deze rapportage hebben we een onderscheid gemaakt tussen de "imamopleiding" in engere zin, als een opleiding tot een geestelijk ambt, en het scala aan overig onderwijsaanbod m.b.t. de islam. In de gesprekken van de commissie met vertegenwoordigers van de moskeeorganisaties komt naar voren dat zij in dit verband nogal uiteenlopende perspectieven vertolken. Het merendeel van deze vertegenwoordigers heeft een ambtsopleiding voor ogen die uitgaat van de structurele taken van de imam en prediker en de daarbij horende kennis en vaardigheden dient bij te brengen. Daarnaast kan een ambtsopleiding eventueel aangevuld worden met de pastorale vaardigheden van geestelijk verzorgers, en met kennis van de Nederlandse samenleving voorzover nodig om de gelovigen te kunnen adviseren over vragen die juist in die samenleving opkomen.

Over de vraag of die ambtsopleiding het beste in Nederland kan worden gerealiseerd verschillen zij van mening. De grootste van deze organisaties (TICF) kiest voorlopig voor handhaving van de huidige situatie waarin zij hun imams uit Turkije laten komen. De overige achten het wenselijk dat hun voorgangers althans deels in Nederland zijn opgeleid. Voor alle organisaties is evenwel het uitgangspunt de imam als drager van een geestelijk ambt.

Een aantal vertegenwoordigers van moslimorganisaties bepleit een veel breder opleidingsaanbod m.b.t. de islam, een onderwijsaanbod dat allerm minst aan de functie van imam is gekoppeld: godsdienstwetenschappelijke of sociaal-wetenschappelijke studie van de islam, agogische of didactische trainingen gericht op moslims, en dergelijke.

Deze vertegenwoordigers worden in dit pleidooi gesteund door initiatiefnemers binnen het onderwijsveld zelf, die met een onderwijsaanbod tegemoet wensen te komen aan een kennelijk levende behoefte. Ook dragen deze initiatiefnemers bij aan discussies over *toekomstige* taken die islamitische theologen zouden kunnen vervullen in diverse maatschappelijke functies.

Vooralsnog is de aansluiting tussen de behoefte die de gevestigde moskeeorganisaties uiten en datgene wat het hoger onderwijsveld te bieden heeft, beperkt.

b. Nieuw of traditioneel leiderschap?

Een hiermee samenhangende constatering is, dat pleitbezorgers van een verbreding van het takenpakket van imams niet zelden ook een verandering van het profiel van religieuze leiders voor ogen staat. Zowel in de literatuur als in de gesprekken die de commissie voerde werd regelmatig gesteld dat in Nederland opgroeiende moslimjongeren zich maar in beperkte mate kunnen herkennen in de boodschap en de stijl van communiceren van vele imams die in de islamitische wereld zijn opgegroeid en opgeleid, en behoefte hebben aan een nieuw type religieus leider. Deze nieuwe religieuze leiders zouden gepikt en gemazeld moeten zijn in de Nederlandse cultuur en daardoor in staat moeten zijn op een authentieke manier de islamitische religieuze boodschap met die Nederlandse cultuur te verbinden. Ze zouden een vertolking van de islamitische bronnen moeten bevorderen die past binnen de Europese context, waar de moslims een minderheid vormen. Tegelijk stellen we vast dat deze visie in slechts zeer beperkte mate ondersteund wordt door de gevestigde islamitische organisaties in ons land en hun huidige leiders. Het betreft hier voor een belangrijk deel pleidooien van individuele moslims of van initiatiefgroepen die naast de gevestigde islamitische organisaties zijn opgekomen maar zelf nog geen sterke en stabiele positie hebben verworven.

Hoewel de commissie sympathiek staat tegenover deze pleidooien en niet uitsluit dat zij in de toekomst aan invloed binnen de moslimgemeenschappen zullen winnen, wijst zij in dit verband nogmaals op de terughoudendheid die de Nederlandse overheid past op het gebied van de inhoud van de godsdienstige overtuigingen en voorschriften.

c. Verscheidenheid

Initiatiefnemers in het onderwijsveld hebben de ambitie in te spelen op een behoefte die ook onder moslimorganisaties leeft, en zijn van mening dat de huidige organisatorische verdeeldheid onder de moslims in Nederland geen reden hoeft te zijn om passief te blijven. Niettemin kan worden vastgesteld dat de bestaande verdeeldheid een belangrijke hinderpaal vormt om te komen tot gezamenlijke stappen in de richting van imamopleidingen, in de zin van ambtsopleidingen. De gevestigde islamitische organisaties trekken in dit opzicht ieder hun eigen spoor. De gemeenschappelijkheid reikt vooralsnog niet verder dan het voornemen binnen een overlegorgaan de kwestie bespreekbaar te maken. Gezien de sterk uiteenlopende wensen en plannen is niet te verwachten dat hieruit op korte termijn een gezamenlijke opleiding zal kunnen voortvloeien.

d. Competenties van imams

Een met de verscheidenheid samenhangend punt is het gegeven dat het competentieprofiel van de imam niet scherp omljnd is en een onderwerp is waarbij de verschillende moslimorganisaties sterk uiteenlopende accenten leggen. Waar de een vooral de nadruk legt op brede algemene ontwikkeling binnen een westerse culturele context, stelt de ander rechtzinnigheid en brede kennis van de klassieke geschriften voorop. Ook op dit punt kan worden geconstateerd dat er weliswaar voorstellen worden gedaan om tegenstellingen te overbruggen (in concreto: de suggestie van een gezamenlijke opleiding met verschillende specialisaties die tegemoet komen aan uiteenlopende wensen), maar er blijft een zekere vaagheid bestaan over het competentieprofiel van de imam, waardoor er grote vraagtekens blijven over de opleidingseisen die de toekomstige werkgevers stellen.

e. Toekomstige werkring

Een punt van zorg dat zowel in de literatuur als in de gesprekken met moslimorganisaties naar voren is gekomen is de beperkte mogelijkheid om de imams die in Nederland worden opgeleid, een baan te geven die qua salariëring bij de opleiding past. Veel plaatselijke moslimorganisaties zullen ook in de toekomst hun imam niet veel meer kunnen bieden dan onderdak en een zeer schamele vergoeding. Dit impliceert dat in vele gevallen de functie van imam gecombineerd moet worden met een betaalde baan elders. Een mogelijkheid hiertoe lijkt te zijn dat een deeltijdaanstelling als geestelijk verzorger in een ziekenhuis of bij de overheid wordt gecombineerd met het imamschap. Dit impliceert dan wel dat de betreffende moskee niet voltijds over deze imam kan beschikken.

4. Conclusie

Een van de meest opvallende uitkomsten van de in de vorige hoofdstukken gemaakte inventarisatie is, dat enerzijds de overheid openstaat voor enigerlei vorm van aanwijzing of financiering van ambtsopleidingen en daar uit integratieoverwegingen zelfs graag toe zou overgaan, maar veel aanhangers van de godsdienstige of geestelijke stromingen waar het hier in het bijzonder om gaat aan een dergelijke door de overheid aangewezen opleiding geen behoefte voelen of er gereserveerd tegenover staan. Ook ziet het er naar uit dat zij door onderlinge verdeeldheid en de daarmee samenhangende geringe organisatiegraad niet in staat zijn een draagvlak voor een gemeenschappelijke opleiding te creëren.

De overheid bevindt zich hier in een wel zeer bijzondere positie. Haar ruimte om zich met deze materie bezig te houden is gering. Zij kan slechts financiële voorwaarden scheppen, maar initiatieven harerzijds die niet door de betrokkenen worden gesteund zouden strijdig zijn met het beginsel van scheiding van kerk en staat. En de ambitie bij de doelgroepen om van de financiële voorwaarden gebruik te maken is weinig bemoedigend.

Op zichzelf is dit begrijpelijk. Er zijn vele belemmerende factoren, zoals de autonomie van vele plaatselijke moskeeën, de geringe scherpte van het begrip imam en, vooral, de eisen die aan hem gesteld moeten worden, de verschillende stromingen binnen de islam, het gebrek aan kader waaruit kandidaten voor een opleiding kunnen worden gerekruteerd en ook de geringe middelen die beschikbaar zijn om een imam overeenkomstig een goede genoten opleiding te honoreren. Maar dit begrip neemt niet weg dat de verwezenlijking van het ideaal van een Nederlandse breed aanvaarde imamopleiding nog ver weg is.

Men ziet dit al bij de beantwoording van de aan de commissie gestelde vraag naar de criteria voor de vaststelling van de aanvragende rechtspersoon. Onder de huidige omstandigheden kan die vraag moeilijk (eigenlijk niet) worden beantwoord. Eerst zou moeten vaststaan wat het profiel van “de imam” is en welke opleiding daarvoor noodzakelijk is. Pas dan kan het verzorgen van die opleiding als doel van een rechtspersoon worden geformuleerd en kan deze een aanvraag indienen. Met andere woorden: eerst de materie, dan de vorm.

Toch meent de commissie er wel iets in het algemeen over te kunnen zeggen.

Eén voor de gehele moslimgemeenschap aanvaardbare opleiding is wegens de onderlinge diversiteit een onhaalbare zaak. Realistischer is te denken aan een opleiding per godsdienstige richting of groepering binnen de islam. Een aantal moskeeën zou een vereniging of stichting kunnen oprichten, die zich ten doel stelt een nader omschreven opleiding te verzorgen. Indien aldus een behoorlijk draagvlak is gevormd kan gesproken worden van een representatieve organisatie op geestelijke grondslag en zou deze in beginsel voor een bijdrage in aanmerking kunnen komen.

Een tweede conclusie uit het voorhanden zijnd materiaal is dat voorshands een volledige Nederlandse imamopleiding op universitair of hbo-niveau niet haalbaar is, indien deze al wordt gewenst. Voorlopig is het realistischer zich te richten op relatief korte opleidingen met doelgerichte pragmatisch ingevulde vakken. Op de lange duur kan zo de weg naar een hoger niveau worden gebaad.

De overheid als werkgever heeft in deze materie een bijzondere positie. Bij de aanstelling van geestelijke verzorgers binnen de krijgsmacht en binnen de justitiële inrichtingen kan zij een stimulerende rol vervullen. Bij het gebrek aan structuren zal er niet aan een zeker ad hoc beleid te ontkomen zijn. Via open sollicitaties kan zij kandidaten voor deze functies werven. Uiteraard moet zij daarbij zoveel mogelijk aansluiten bij de binnen de moslimgemeenschap bestaande gezichtspunten, maar anderzijds kan zij door het stellen van voorwaarden (bijv. het voldoen aan zekere opleidingseisen) het ontstaan van een kweekvijver voor een geestelijk kader bevorderen.

De commissie herhaalt hier de voorlopige conclusie aan het begin van dit advies die luidde dat zolang de belangstelling van moslimzijde voor een imamopleiding en de subsidiëring daarvan geen gestalte heeft gekregen, de overheid weinig meer kan doen dan stimuleren en faciliteren.

De commissie wil echter bezien of deze terughoudendheid toch gepaard zou kunnen gaan met het ontwikkelen van een bestuurlijk instrument om ingeval van gebleken belangstelling snel en adequaat te kunnen reageren. Daarover nu het volgende.

Naar de mening van de commissie moet het uitgangspunt zijn dat indien – wat tot nog toe niet is gebeurd – enig initiatief tot een imamopleiding, passend binnen de kaders van de Nederlandse onderwijswetgeving, formeel zou worden aangemeld er geen zinnige reden is om een dergelijk verzoek niet volgens de maatstaven van die wetgeving te beoordelen.

Zoals gezegd is om allerlei redenen die uit het feitelijk onderzoek van de commissie voortvloeien een dergelijk initiatief echter niet op afzienbare tijd te verwachten. Het zou overigens ook in verband met de plicht tot gelijke behandeling problemen kunnen geven indien voor sommige godsdiensten afwijkende (lichtere) voorwaarden voor de toegang tot bekostiging zouden worden gesteld. Moeilijk zal dan te voorkomen zijn dat ook instellingen van al vanouds bestaande signatuur daarvan gebruik zullen willen maken. Enig initiatief van de overheid om op dit terrein iets te faciliteren ware dan ook op het beleidsterrein Integratie onder te brengen.

Het belangrijkste probleem met een facilitering van een imamopleiding is de omstandigheid dat de imamopleiding nog niet, en zeker niet voor alle godsdienstige richtingen, is gedefinieerd. Het gewenste peil van zulke opleidingen kan ook zeer uiteenlopen. In termen van het Nederlandse onderwijs is er een variatie mogelijk van alles wat er ligt het tussen vmbo/havo en het academisch niveau. Dienovereenkomstig bestaat er verschil tussen een kleine parttime en minimaal gehonoreerde betrekking en de fulltime betrekking van een academicus. Het laat zich aanzien dat er vooral nog, gezien de behoeften binnen de moskeeën, meer aan het eerste dan aan het tweede moet worden gedacht.

Indien alsnog van islamitische kant behoeften worden gesignaleerd kan derhalve niet worden uitgegaan van vaste, eenvormige, onderwijskaders. Soms zal een cursus van een aantal uren per week voldoende zijn, maar ook kan een schools verband gedurende langere tijd worden gewenst. In iedere situatie echter kan het belang van de integratie worden gediend bij bekostiging en het daaraan verbinden van op integratie gerichte voorwaarden, zoals het gebruik van de Nederlandse taal, het opnemen van op integratie gerichte vakken die de vertrouwde met de Nederlandse samenleving bevorderen e.d.

Het voorafgaande komt neer op een tweesporenbeleid. Enerzijds is er de toepasselijkheid van de onderwijswetgeving, anderzijds moet worden rekening gehouden met een verscheidenheid aan niet daaronder vallende initiatieven. Voor dit laatste beveelt de commissie aan dat de overheid een beleid ontwikkelt waarin elk initiatief tot opleiding van imams dat past in de integratiedoelstelling, maar niet is voorzien in de onderwijswetgeving, financieel kan worden gefaciliteerd.

Daartoe zal een bestuurlijk kader moeten worden ontwikkeld, waarbinnen voorzien zijn:

- a. financiële middelen
- b. een aanvraagprocedure
- c. een voldoende draagvlak van een benoemende instantie
- d. een lichaam dat de aanvragen beoordeelt, daarover adviseert en de praktijk evalueert.

Het is onzeker of vanuit de moslimgemeenschap belangstelling zal bestaan om langs deze weg imamopleidingen vorm te geven. Toch acht de commissie het van belang dat de overheid deze stappen zet. Daardoor wordt duidelijk wat haar doelstellingen zijn en wordt ook aan de betrokkenen duidelijk waarop zij kunnen rekenen. Een (experimentele) heldere, open en laagdrempelige regeling kan in ieder geval aanzetten tot overleg en beraad en daarmee tot resultaat.

Bijlage 1

Opdracht Adviescommissie Imamopleidingen

- opdrachtbrief invoegen -

Bijlage 2

Organisaties en instellingen waarmee de adviescommissie overlegd heeft

7 juni 2002

Islamitische Stichting Nederland (ISN)

Milli Görüs

Stuurgroep Islam & Burgerschap

Turks-Islamitisch Comité Nederland (TICN)

Turks-Islamitische Culturele Federatie (TICF)

Unie van Marokkaanse Moskee Organisaties Nederland (UMMON)

World Islamic Mission (WIM)

De Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN) is uitgenodigd voor een overleg met de adviescommissie, maar is niet ingegaan op deze uitnodiging.

18 september 2002

Educatieve Faculteit Amsterdam (EFA)

Islamitische Universiteit van Europa (IUE)

Islamitische Universiteit Rotterdam (IUR)

Stichting Islamitisch Hoger Onderwijs (SIHO)

Universiteit Utrecht (UU)

Vrije Universiteit Amsterdam (VU)

9 december 2002

Vereniging van Imams in Nederland

10 december 2002

Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO)

28 maart 2003

Federatie van Alevitische Gemeenten in Nederland (FAGN)

Bijlage 3

Aanwijzingsprocedure van een universiteit of hogeschool en stappenplan voor instellingen

Aanwijzing van een instelling is eigenlijk een officiële verklaring door de overheid dat het onderwijs en onderzoek aan die instelling wat betreft de kwaliteit gelijkwaardig is aan onderwijs en onderzoek aan bekostigde instellingen. De aangewezen instelling dient de opleidingen die onder de aanwijzing vallen te registreren in het Croho (Centraal register opleidingen hoger onderwijs). Aanwijzing van een instelling geeft de studenten die aan de desbetreffende opleiding staan ingeschreven recht op studiefinanciering, conform de in de Wet studiefinanciering geformuleerde voorwaarden, en de in de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) geregelde titulatuur.

Aanwijzing van een instelling is een beslissing van de minister op grond van artikel 6.9 van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW). Aanwijzing vindt niet plaats dan nadat ten genoegen van de minister is bewezen dat het onderwijs en het onderzoek aan de desbetreffende instelling van voldoende kwaliteit is. Voorts dient de instelling te voldoen aan de voorwaarden, opgesomd in artikel 1.12 van de WHW.

Hieronder volgt een overzicht van de voorwaarden en procedure van aanwijzing.

Voorwaarden voor aanwijzing

De WHW geeft in artikel 1.12 aan, aan welke voorwaarden de instelling moet voldoen om voor aanwijzing in aanmerking te kunnen komen. Daarin zijn genoemd:

- a. een systeem van kwaliteitszorg: art. 1.18 WHW
- b. de registratie: titel 3 van hoofdstuk 6, de aangewezen instelling dient alle voorschriften wat betreft registratie van de opleiding(en) in het Croho te volgen
- c. het onderwijs, de examens, de promoties en de titulatuur: alle voorschriften met betrekking tot de inrichting van het onderwijs, zoals neergelegd in hoofdstuk 7 van de wet in titel 1, met uitzondering van artikel 7.8b (het studieadvies aan het einde van de propedeutische fase, een aangewezen instelling mag immers selecteren aan de poort) en artikel 7.17 (nevenvestigingen)
- d. de vooropleidingseisen: alle bepalingen van titel 2 van hoofdstuk 7, de artikelen 7.24 tot en met 7.31. Dit betekent overigens niet dat er voor studenten bij een aangewezen instelling toegangsrecht bestaat zoals bij bekostigde instellingen. De aangewezen instelling mag selecteren aan de poort.

Aanvraagprocedure

De instelling die wenst te worden aangewezen zendt daartoe een schriftelijke aanvraag aan de minister. Bij die aanvraag worden de volgende stukken gevoegd:

- de onderwijs- en examenregeling (OER), als bedoeld in artikel 7.13 van de WHW, van de opleiding op grond waarvan aanwijzing wordt aangevraagd
- de statuten van de instelling
- de studiegids
- de gegevens, die in het Croho zullen worden opgenomen (artikel 6.13 WHW)
- het meest recente verslag van de instelling, bestaande uit een jaarrekening met bijbehorende begroting en een jaarverslag
- andere relevante stukken, waaruit blijkt dat aan de bepalingen van de WHW wordt voldaan
- een rapport, opgesteld door instelling of onafhankelijke deskundigen waaruit de kwaliteit van het onderwijs blijkt
- een beschrijving van het kwaliteitszorgsysteem.

De minister laat zich over de aanvraag adviseren. Er wordt gecontroleerd op de voorwaarden voor aanwijzing, het systeem van kwaliteitszorg en de kwaliteit van het onderwijs en onderzoek.

In artikel 6.11 van de wet is de procedure geregeld voor nieuwe opleidingen van instellingen die zijn aangewezen.

Intrekking aanwijzing

De wet maakt het voor de minister mogelijk twee verschillende acties te ondernemen op het punt van de beëindiging van de aanwijzing. Dat betreft in de eerste plaats intrekking van de aanwijzing van de instelling (artikel 6.12), die zal plaatsvinden wanneer een aangewezen instelling geen enkele opleiding meer in het Croho geregistreerd heeft staan, in de tweede plaats intrekking van de aanwijzing van een opleiding, die aan die instelling is verbonden en die onder de aanwijzing valt (artikel 6.10). Een dergelijk besluit kan door de minister worden genomen indien de instelling niet of niet meer voldoet aan de in de wet opgenomen voorwaarden voor aanwijzing. Uiteraard wordt de aanwijzing van een opleiding ongedaan gemaakt indien de opleiding geen accreditatie meer verwerft. In dat laatste geval spreekt de wet van het ontnemen van rechten (de rechten van artikel 1.12 van de wet).

De minister dient het instellingsbestuur eerst een waarschuwing te geven en een termijn aan te geven waarbinnen aan die waarschuwing gevolg moet zijn gegeven, voor hij daadwerkelijk tot intrekking van de aanwijzing kan overgaan.

Aanwijzing in het kort: stappenplan voor instellingen

Waarom aanwijzing?

- studenten recht op studiefinanciering
- de afgestudeerde heeft het recht op het voeren van de in de WHW geregelde titel.

Wat zijn de voorwaarden?

Voldoen aan de wettelijke eisen voor: kwaliteitszorg, registratie, onderwijs, examens, promoties, vooropleidingseisen.

Hoe vraag ik om aanwijzing?

- schriftelijk (in het Nederlands)
- aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Deze stukken moeten worden meegestuurd:

1. de onderwijs- en examenregeling
2. de statuten van de instelling
3. studiegids
4. de gegevens die in het Croho zullen worden opgenomen (artikel 6.13 WHW)
5. meest recente jaarverslag (indien aanwezig)
6. eventuele andere stukken, waaruit blijkt dat aan de bepalingen van de WHW wordt voldaan
7. een rapport van de instelling of van onafhankelijke deskundigen waaruit de kwaliteit van het onderwijs blijkt
8. beschrijving kwaliteitszorgsysteem.

Hoe gaat het verder?

- de minister laat zich over de aanvraag adviseren
- binnen acht weken na ontvangst van dat advies beslist de minister op het verzoek om aanwijzing.

Bijlage 4

Literatuur

Algemene Politieke Beschouwingen inzake het jaar 2002 te voeren beleid (2001). Handelingen 2001-2002, 27 800, nr. 7, Eerste Kamer, pag. 8 en 40.

Beck, H. (1992). *De islam als zingevingssysteem voor de moslim in Nederland*. In: Zin tussen vraag en aanbod. Theologische en wijsgerige beschouwingen over zin. Vedder, B. e.a. (red.). TFT-Studies 18, pag. 226-239. Tilburg, Theologische Faculteit Tilburg.

Beck, H. en Ljamai, A. (1997). *De imam en zijn opleiding in pluralistisch Nederland. Zoveel hoofden, zoveel zinnen*. In: De passie van een grensganger. Theologie aan de vooravond van het derde millennium. Edited by K.W. Merks and N. Schreurs, pag. 302-315. Baarn, Ten Have.

Binnenlandse Veiligheidsdienst (2002). *De democratische rechtsorde en Islamitisch onderwijs. Buitenlandse inmenging en anti-integratieve tendensen*.

Buis, P., van Buuren, A., van Dijk, A.M.G. en Landman, N. (1999). *Geestelijke verzorging in multicultureel perspectief: verzamelde nota's van de werkgroep "Identiteit, ambtelijkheid en professionalisering" [IAP]*. Utrecht, AZU.

Cherribi, O. (2000). *Imams d'Amsterdam: à travers l'exemple des imams de la diaspora marocaine*. Amsterdam, University of Amsterdam.

Çörüz, C. (1997). *De Nederlandse imamopleiding. Een onontbeerlijke voorwaarde voor integratie*. In: Justitiële Verkenningen 23, no. 6, pag. 130-141.

Exter, J. den en Strijp, R. (1998). *Vorbereiding, inburgering en bijscholing van Turkse en Marokkaanse imams. Een advies ten behoeve van de Minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid*. Alkmaar, Den Exter Onderzoek, Training en Advies.

Fregosi, F. (1998). *Les filières nationales de formation des imams en France: l'institut Européenne des Sciences Humaines et l'Institut des Études Islamiques de Paris*. In "La formation des cadres religieux musulmans en France: Approches socio-juridiques", edited by Franck Fregosi, pag. 101-140. Paris, L'Harmattan.

Fregosi, F., ed. (1998). *La formation des cadres religieux musulmans en France: Approches socio-juridiques*. Paris, L'Harmattan.

Haddad, Y.Y. (ed) en Esposito, J.L. (ed) (2000). *Muslims on the Americanization path?*

Hirsch Ballin, E.M.H., ed. (1988). *Overheid, godsdienst en levensovertuiging; eindrapport criteria voor steunverlening aan kerkenoetschappen en andere genoetschappen op geestelijke grondslag*. Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken.

Information on state institute for islamic studies (IAIN) (1989). Jakarta, Departemen Agama RI.

Jaarverslag 2001 (2002). Schiedam, Stichting Islamitische Universiteit van Europa.

Karagül, A., en Wagtendonk, K. (1994). *De Imams. Hun taak, functie en hun opleiding*. Den Haag, Islamitische Raad Nederland.

- Kloosterboer, D., en Yilmaz, B. (1997). *Justitie, islam en de imam. Een onderzoek naar de behoefte aan geestelijke verzorging onder moslimgedetineerden*. Den Haag, Nederlandse Islamitische Raad.
- Landman, N. (1992). *Van mat tot minaret; de institutionalisering van de islam in Nederland*. Amsterdam, VU-Uitgeverij.
- Landman, N. (1996). *Imamopleiding in Nederland: kansen en knelpunten*. Den Haag, SDU.
- Landman, N. (1997). *De islam in de westerse metropool*. In: In het huis van de islam. H. Driessen, pag. 388-404. Nijmegen, SUN.
- Landman, N. (2001). *Euro-islam: uniform of veelkleurig?* In: Begrip Moslims-Christenen 27(2), pag. 62-69.
- Messner, F. (1998). *L'enseignement de la théologie à l'Université publique: l'exemple de la création d'une faculté de théologie musulmane à Strasbourg*. In: "La formation des cadres religieux musulmans en France: Approches socio-juridiques", edited by Franck Fregosi, pag. 141-167. Paris, L'Harmattan.
- Meuleman, J.H. (2001). *The Institut Agama Islam Negeri at the Crossroads. Some Notes on the Indonesian State Institutes for Islamic Studies*. In: Islam in the Era of Globalization. Muslim Attitudes towards Modernity and Identity, pag. 281-297.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (1998). *Integratiebeleid betreffende etnische minderheden in relatie tot hun geestelijke bedienaren*. Brief van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1997-1998, 25 919, nrs. 1-2.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2001). *Inburgering van geestelijke bedienaren. Een handleiding voor gemeenten*. Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid (1999). *Integratiebeleid 1999-2002*. Brief van de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1999-2000, 26 333, nr. 13.
- 'Moslim-aalmoezenier noodzakelijk' (2003). CDA-staatssecretaris Van der Knaap tijdens de oprichting van de Dienst Hindoe Geestelijke Verzorging (HinGV) van het Ministerie van Defensie. Haagsche Courant, 6 maart 2003.
- Neumann, U., ed. (2002). *Islamische Theologie; internationale Beiträge zur Hamburger Debatte*. Hamburg, Körber Stiftung.
- Onderwijsraad (1994). *Advies van de Onderwijsraad over de opleiding van islamitische geestelijken (imams) in relatie tot het voortgezet onderwijs*. Den Haag, Onderwijsraad.
- Rabbae, M. (1993). *Naast de Amicales nu de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland*. Utrecht, NCB.
- Rath, J., Penninx, R. et al. (1996). *Nederland en zijn islam: een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Pag. 239 - 267. Amsterdam, Het Spinhuis.
- Shadid, W.A.R. en Koningsveld, P.S. van (1999). *Beeldvorming over de imam in Nederland*. In: Religie, cultuur en minderheden: historische en maatschappelijke aspecten van beeldvorming. Edited by W.A.R. Shadid en P.S. van Koningsveld, pag. 55-77. Tilburg, Tilburg University Press.
- Studyguide 2002-2003* (2002). Rotterdam, Islamic University of Rotterdam.

The Islamic University of Rotterdam into the Third Millennium (2002). Rotterdam, Islamic University of Rotterdam.

Universiteit voor Humanistiek (2002). *Universiteit voor Humanistiek*. In: www.uvh.nl.

Ven, prof.dr. J.A. van der (2001). *Van een Faculteit der Theologie naar een Faculteit der Religiewetenschappen*. Rede uitgesproken op de 147ste dies natalis van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde kerken in Nederland te Kampen op 6 december 2001 (Kamper Oraties 19). Kampen, ThU - Kampen

Vertovec, S. en Peach, S. (1997). *Introduction: Islam in Europe and the Politics of Religion and Community*. In: *Islam in Europe: the Politics of Religion and Community*. Vertovec, S. en C. Peach (eds), pag. 3-47. New York, St. Martin's Press.

Vertovec, S. (2001). *Moslimjongeren in Europa: vermenging van invloeden en betekenissen*. In: *Naar een Europese Islam? Essays*. D. Douwes (red.), pag. 95-116. Amsterdam, Mets & Schild.

Vroom, H.M. (1997). *Staatsvakken en kerkelijke vakken aan openbare universiteiten*. In: *Skrif en kerk*, jrg. 18 (1).

Vroom, H.M. (1997). *De Vrije Universiteit en de organisatie van de theologie in Nederland*. In: *Skrif en kerk*, jrg. 18 (2).

Vroom, H.M. (1998). *De inrichting van de theologie in de plurale cultuur*. In: *Skrif en kerk*, jrg. 19 (2).

Wagtendonk, K. (1995). *Imams in Nederland: waar staan zij voor?* In: *Schriftgeleerden in de moderne islam*, edited by J.G.J. ter Haar and P.S. van Koningsveld, pag. 102-119. Muiderberg, Coutinho.

Wagtendonk, K. (1995). *Vormen van raad en werkwijzen van islamitische raadgevers onder de moslims in Nederland*. In: *Raad in religies. Raadvragen en -geven in enkele religieuze tradities, speciaal in multi-religieus Nederland*, edited by A. van Dijk, 60-91. Zoetermeer, Boekencentrum.

Wet op het Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek. Gehandhaafde bepalingen oude wetgeving: artikel XIII en artikel XIV van de Wet op het wetenschappelijk onderwijs over de rijksbijdrage aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag (Stb. 1975, 729), zoals laatstelijk gewijzigd bij de Wet van 16 december 1993 (Stb. 650).

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2001). *Nederland als immigratiesamenleving*. Rapporten aan de Regering, nr. 60.

Winkeler, L. (1992). *Om kerk en wetenschap. Geschiedenis van de Katholieke Theologische Universiteit Amsterdam en de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht 1967-1991*. Utrecht, Katholieke Theologische Universiteit.

Bijlage 5

Afkortingen

AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (tot 29 mei 2002 de Binnenlandse Veiligheidsdienst BVD)
BVD	zie AIVD
BZK	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
CMO	Contactorgaan Moslims en Overheid
EFA	Educatieve Faculteit Amsterdam
FAGN	Federatie van Alevitische Gemeenschappen in Nederland
HAVO	Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs
HBO	Hoger Beroepsonderwijs
HOI	Humanistisch Opleidings Instituut
IAS	International Institute for Asian Studies
ISN	Islamitische Stichting Nederland
IUE	Islamitische Universiteit van Europa
IUR	Islamitische Universiteit Rotterdam
MA	Master
NAO	Nederlandse Accreditatie Organisatie
OCenW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
SICN	Stichting Islamitisch Centrum Nederland
SIHO	Stichting Islamitisch Hoger Onderwijs
SIS	Stichting voor Islam Studies
TICF	Turks-Islamitische Culturele Federatie
UMMON	Unie van Marokkaanse Moslim Organisaties Nederland
UU	Universiteit Utrecht
UvH	Universiteit voor Humanistiek
VGVZ	Vereniging van Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen
VMBO	Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs
VU	Vrije Universiteit Amsterdam
WHW	Wet op het Hoger onderwijs en Wetenschappelijk onderzoek

WIM World Islamic Mission
WO Wetenschappelijk Onderwijs